

Inscripțiile marianice de la portalul vestic al bisericii Fecioarei Maria din Sibiu

Ioan ALBU

Keywords: *Sibiu, epigraphy, medieval, Latin and German inscriptions, marianic cult, antiphon, Ave Maria, church.*

Abstract

The Marianic Inscriptions of the Western Portal of the Virgin Mary Church in Sibiu

Two stone consoles with marianic inscriptions decorate today the inner western portal of the Sibiu ferula. They are fixed with iron bands to the bases of the lateral fials. They initially were placed on each side of the portal under the architrave, on the western wall of the church tower, before the ferula had been built (1448-1460). The portal was then replaced here on the occasion of the restorations of the year 1905. We can gather from copial transmissions that the date (1431) was inscribed in the intrados, the inner curve of the portal arch of the bell-tower or on its archivolt. The Christhead is represented at the top of the portal arch.

Each of the the two consoles represent in the forecurves an angel holding a banderol bearing an inscription in relief with gothic minuscules with versals.

*Gegrust · seist · mutt(er) · der · b(armherzigkeit) · /
· des · lebe(n)s · d(ie) · sussek(eit) · Ave·*

*The inscriptions are borrowed from the initial verses of a German translation of the marianic antiphon **Salve Regina**.*

*The limited space determided the artist decide for severe abbreviations and less usual suspensions. The depassants of the hastae and arches are severely reduced, expressing the tendency of respecting the two lines scheme. With the exception of **d** and **l**, as well as the abbreviation siglae and diacritics the minusculs carved in relief are treated and held in the inner margin of the inscription banderols. The letters **b**, **k** and **s** longa are inscribed on the median line. The broken superior arch of letter **a** surpasses the superior margin, in the similar manner of the versals. **G** is originated in the gothic minuscule and is also held in the median segment of the inscription.*

The figures of the angels represent iconographically the archangels Gabriel and Michael who frequently appear next to the image of Holy Mary, in their quality of church portals guardians. The invocation of Virgin Mary on the portal consoles is related to the fact that she was the church patron before the Reformation, and the church is documented as „Ecclesia Beatae Mariae Virginis“. In litanies Mary is designated as „porta orientalis, ianua coeli, portus naufragorum, arcus aetheris“, porta coeli, and also as porta clausa. The attribute is taken from medieval hymns, Virgin Mary being the „benedicta porta

coeli“. The text „Ave porta Dei post partum clausa per evam“ institutes in the medieval epigraphy the parallel between Eve, through which the heaven gate had been closed and Mary who opens the gate.

În zilele noastre suntem copleșiți de cuvinte, folosim până la exces cuvinte scrise, tipărite sau prelucrate electronic. În evul mediu vorba și cuvântul scris au avut altă greutate. În contextul ritualurilor cuvântul are o funcție creatoare de spirit comunitar care sălășluiește deopotrivă în acele cuvinte fixate în cărțile sfinte și icoane, în cele care repetă și readuc în memorie ritualuri creștine. E adevărat că numărul credincioșilor care puteau citi era relativ mic și în consecință relativ mic era și numărul celor care erau capabili să citească inscripțiile, dar până și credincioșii neștiutori de carte aveau sentimentul că inscripțiile sunt importante, că ele conțin sfintele adevăruri ale credinței, iar cunoașterea acestor lucruri dădea simbolurilor cu tâlc inscripționate, pe care nu reușeau în mod necesar să le descifreze, o aură de divinitate.

Două console de piatră cu inscripții marianice se află astăzi adosate la interiorul portalului vestic al ferulei. Ele sunt prinse cu benzi de fier la bazele fialelor laterale. Odinioară s-au aflat de o parte și alta a portalului sub arhitravă, pe zidul vestic al turnului, înainte de construirea ferulei (1448-1460). Portalul a fost mutat aici la restaurările din 1905¹. **(II. 1)** În vârful arcului portalului este reprezentat capul lui Iisus.

Reiese din transmișterile copiale ale lui Soterius, Möckesch și Reissenberger² că data se afla înscrisă pe intradosul arcului portalului de la turnul clopotniței sau pe arhivolta acestuia:

anno · d(o)m(ini) · m · cccc^o · xxxi^o ³.

Redarea datei cu caractere capitale nu surprinde la Soterius care transcrie astfel și alte inscripții realizate în minusculă gotică. Inscripția a fost însă cu minuscule gotice la fel ca și cele păstrate de pe banderolele ținute de îngerii de pe consolele portalului cu care este asociată data inscripționată.

Cele două console reprezintă în adânciturile anterioare câte un înger șezând care susține o banderolă cu inscripție. Consola aflată acum adosată în interiorul ferulei în dreapta portalului (inscripția A) se afla odinioară, ținând cont de text, în stânga portalului, iar cea din stânga (inscripția B) în dreapta acestuia.

¹ Roth 1906, p. 23, Reissenberger 1884, p. 32 sq., Abb. 17; Möckesch 1839, § 84: „Treten wir unter das Gewölbe des Thurmes, so lesen wir oben die Jahreszahl MCCCCXXXI (1431). Die zu beiden Seiten des Einganges angebrachten Worte können aber nicht enträthelt werden.“ Möckesch nu a putu citi probabil formula „anno domini“ și se referă aici la cele două banderole ale consolelor. Pentru planul bisericii v. **II. 15** în acest studiu.

² Soterius, *Cibinium*, p. 49 sq.; Soterius, *Collectanea*, p. 36-38 (I, II, V, VI, VII, VIII, IX, XII); Möckesch 1839, p. 4, § 84 (I), 6 (IV, VI, VII, IX, X, XI, XII), 7 (III), 18 (XIII), 19 (II), 79 (XII), 131 (XIV), 134 (XV). Reissenberger 1884, p. 9 (I), p. 10 (II). Kimakowicz 1913, p. 493 (II); Roth 1905, p. 45 (II); Vătășianu 1959, pp. 213-216, 227 (II); Albu 1995, pp. 44, 57 (I, II, VII, IX, XI); Albu 2002, nr. cat. 6.

³ Ar trebui lecturat „dni“.

Consolele (î. 37, l. 28, ad. 36, L. Banderolei 47,5, litera 4,5 cm) poartă inscripții în minusculă gotică cu versalii (în relief). Ca semne despărțitoare sunt folosiți cvadrangli. (II. 2, 3, 4, 5, 6)

A · ¹ Gegrust · seist · mutt(er) · der · b(armherzigkeit) ·

B · des · lebe(n)s · d(ie) · sussek(eit)² · Ave³ ·

Inscripțiile au fost parțial descifrate de Kimakowicz⁴.

Spațiul limitat a determinat folosirea unor abrevieri severe și a unor suspensiuni mai puțin obișnuite. Meșterul a redus mult depasantele hastelor și arcurilor, exprimând tendința de respectare a schemei textului inclus între două linii. Doar la *d* și *l*, ca și la semnele de abreviere și cele diacritice minusculele în relief sunt tratate în interiorul marginii banderolelor inscripției. Literele *b*, *k* și *s* longa se află pe linia mediană. Arcul superior frânt al literei *a* depășește marginea superioară, având trăsăturile unei versalii. *G* provine din minuscula gotică, menținându-se în segmentul median al inscripției.

Trăsăturile literelor dăltuite în relief nu aduc nici pe departe cu cele ale texturii folosite ulterior la inscripțiile de pe banderola capitelului de la Sala Cavalerilor din Hunedoara (1452)⁵ (II. 7, 8) sau de pe banderola blazonului lui Geréb de Vingard (1462) (II. 9)⁶.

Luând în considerare aceste aspecte, consolele au fost lucrate probabil în 1431, după cum reiese și din inscripția cu data realizării portalului. În anul 1448 au început lucrările de construcție a ferulei⁷, astfel că înainte de această ultimă dată consolele cu inscripția marianică trebuie să fi decorat portalul, lucrările fiind încheiate în 1460⁸. Deja la 19 august 1424, prepozitura Sf. Ladislau instituită în 1190 a fost desființată de

¹ Semn despărțitor – trei romburi.

² *ü* – tremă incertă.

³ Având la bază salutul marianic (Lc. 1,28).

⁴ Kimakowicz 1913, p. 489: „Gegrust · seist · mutt(er) · der b(armherzigkeit) · // des · lebes · der : ave“

⁵ Inscripția la Vătășianu 1959, p. 273; Gündisch – Krasser – Streitfeld 1976, p. 162, Il. 64.

⁶ Cf. Pentru inscripția din anul 1461: Gündisch – Krasser – Streitfeld 1976, pp.134, 152sq., Il. 46, 48, 49. – inscripția sună: „hoc · opus · fecit · Mag(nific(us) · vir · Joh(ann)es · / · gereb · de · V(in)g/art · An(n)o · D[omi]ni · mcccc · lxi“.

⁷ U II 121 (UB. V, Nr. 2640), Arhivele Naționale – filiala Sibiu: „1448, Vicesima quarta mensis Februarii, Johannis Romane Ecclesiae Diaconi et Apostolicae Sedis Legati a latere, Litterae, Indulgentiarum pro omnibus, qui aliquod ad constructionem novae Capellae Ecclesiae Parochiali B. Mariae Virg. a retro annexae elemosinarum contribuerint. Cupientes, ut nova capella ecclesiae parochialis beatae Mariae virginis in Cibinio a retro anexa, et in honore ejusdem virginis Mariae necnon beatorum Laurencii, Wolfgangi, Antonii, Francisci, Floriani, Stephani ac Ladislai regum et Emerici ducis ac Katharinae, Barbarae, Dorotheae, Ceciliae, Elisabeth et Clarae martirum construenda et aedificanda per volentium, citius perficiatur...“

⁸ Cf. Seivert 1872, p. 332: „adejunxit insuper annotatus Oswaldus nominibus quibus supra modo tali ex quo voluntate divit praedicta parochialis ecclesia gloriosissimae virginis Mariae in Cibinio in longitudine et latitudine decora aedificatione extitit de praesenti amplificata ...“

către regele Sigismund, preoții acesteia fiind integrați comunității bisericești sibiene. În consecință ei se aflau în subordonarea plebanului de Sibiu¹.

Invocarea numelui lui Iisus, alături de al Mariei, în capitală umanistă timpurie, apare pe pilonul octogonal central al sacristiei, pe latura vestică a acestuia (inscripția B) și pe cea estică (inscripția C), fiind prezentă și data (1471) lărgirii acesteia în două rânduri, o dată pe partea sudică, a doua oară pe cea nordică a pilonului (inscripția A). Cifrele și literele inscripțiilor sunt adâncite și marcate cu negru. Celelalte laturi ale pilonului sunt decorate cu patru scuturi goale². (II. 10a-b).

A 1471 / 1471

B IH(ESV)S

C MARIA.

Inscripția cu indicarea datei (1471), cu referire la lărgirea sacristiei, reapare și pe o placă din piatră la contrafortul nord-vestic al sacristiei³.

Ambele inscripții cu numele lui Iisus și al Mariei au fost acoperite până la lucrările de restaurare din iarna anilor 1995/96, ele fiindu-ne necunoscute până atunci. Trăsături caracteristice ale capitalei umaniste timpurii sunt în acest caz nodurile hastelor lui *I* și *I*, ale segmentului median al literei *H* și siglei orizontale de abreviere, precum și pintenii spintecați ai terminațiilor hastelor, orizontalelor și ale arcurilor; *A* este prevăzut cu grindă acoperitoare segmentul median este frânt, hastele literei *M* redete oblic, partea mediană a corpului literei este trasă până la baza rândului, arcul literei *R* este de dimensiuni mici, iar cauda acesteia este dreaptă și abruptă. Inscripția (B) este scoasă în evidență de un semn realizat din două linii drepte unite cu o fundă de forma unei *alinea* inverse.

Figurile îngerilor reprezintă iconografic pe arhanghelii Gavril și Mihail care însoțesc frecvent imaginea Fecioarei Maria, ei fiind păzitorii intrării și ieșirii la portalurile bisericilor⁴. Gavril este prin Bunavestire îngerul începutului, al nașterii, al devenirii și prin aceste atribute este opus lui Mihail, arhanghel al Judecării de Apoi și al sfârșitului⁵.

Console asemănătoare, mai timpurii, se află și la portalul de vest al Catedralei romano-catolice din Alba Iulia, realizat de meșterul pietrar Johannes în jurul anului 1287⁶. Și la portalul vestic al Bisericii Sf. Ecaterina din Avrig (Freck), realizat în deceniul al șaptelea al secolului al XIII-lea⁷, este reprezentat în dreapta, deasupra capitelului cubic, arhanghelul Mihail în luptă cu dragonul / diavolul. În partea stângă

¹ UB IV, 219; Reinerth 1972, 1.

² Albu 2002, Kat. Nr. 12.

³ Albu 2002, Kat. Nr. 6 II.

⁴ Keller 1975, pp. 209, 381.

⁵ Menzel 1854, p. 308.

⁶ Vătășianu 1959, p. 59, Abb. 49.

⁷ Roth 1905, p. 24; Halaváts 1914, pp. 378-380, pl. 7-8; Horwath 1925, pp. 90-91; Vătășianu 1959, pp. 242-243, 598; Niedermaier 1975, nr. 400; Fabini 1998, pp. 196-197.

este reprezentată o imagine, acum foarte deteriorată, cu cei trei magi, Maria cu Pruncul, Iosif și un înger. Portalul se aseamănă în parte cu portalul sudic al catedralei din Alba Iulia, cu toate că decorația sa este mult mai simplă¹. Portaluri asemănătoare se află la biserica din Hosman (Holzmengen) și Săcădate (Szakadat).

Doă console din piatră cu îngeri se găsesc și la portalul nordic al vestitei *Cornelienkirche* din Wimpfen, închinată și ea Fecioarei Maria (II. 16-19) în anul 1476, după cum glăsuiesc inscripțiile de construcție latinești² aflate în dreapta și stânga timpanului decorat cu scena Bunevestiri, aceasta fiind prevăzută cu o inscripție redactată în germană care indică și ea data construirii bisericii și numele patroanei acesteia³, banderolele inscripționate fiind ținute de arhanghelul Gavril și de Fecioara Maria.

Invocarea Fecioarei Maria pe consolele portalului nu este aleasă întâmplător. Maria este patroana proteoarea a bisericii parohiale sibiene, ea fiind până la Reformă „*Ecclesia Beatae Mariae Virginis*“. Catedrala închinată Mariei întrupa biserica drept instituție și comuniune a creștinilor, ea reprezenta și întruchipa rolul conducător al catedralei în interiorul diocesei, iar ca și clădire localiza refugiul și adăpostul aflat la Fecioara Maria⁴.

Așezarea inscripțiilor într-un loc vizibil în biserică a luat amploare din secolul al V-lea cu scopul de a îndemna credincioșii la rugăciune, astfel că inscripțiile cu scop liturgic devin o constantă a întregului ev mediu.

Biserica slujea drept loc de adunare cu trăsături reprezentative și loc de afișare al evlaviei exercitate public, în care neamurile nobiliare și de patricieni își articula propensiunea de prestigiu social și onoare, fie prin scuturi heraldice sau monumente funerare, fie prin donații pentru altare sau strane speciale în biserică, fie prin tratamentul privilegiat la săvârșirea ritualurilor liturgice. Nevoia lor de reprezentare socială și prestigiu era mai mare decât dispoziția gestuală spre smerenie⁵.

Adunarea cetățenilor medievali se constituia nu numai ca o *communitas civium*, ci și ca o *communitas fidelium* și pe acest fundament evlavia avea menirea de a aduce concordie în rândul acestora⁶.

Confreriile religioase, care deja din vremuri anterioare aveau drept scop rugăciunea colectivă și activitățile caritative, au cunoscut un mare avânt în ajunul Reformei. Numărul confreriilor laice a crescut masiv în secolul al XV-lea, astfel că aceste uniuni practic nu mai erau controlabile din punct de vedere bisericesc. Frățietățile (*confraternitates*, *fraternitates*, *sodalitates*) au atins apogeul tocmai la cumpăna secolelor XV-XVI, ele reunind călugări și laici, bărbați și femei din comunitățile credincioșilor în scop pios și caritativ, având slujbe de pomenire pentru sufletele morților și zile proprii de sărbătoare. Membrii confreriilor se îndatorau să se

¹ Ilustrație și descriere la Nægler-Rill 2002, p. 34.

² DI 4, Kat. Nr. 59: *xpi milleno quadri(n)geno // sextoq(ue) iuncto lapis // sepciesq(ue) deceno // p(ri)m(us) ponit(ur) an(n)o*.

³ DI 4, Kat. Nr. 59: *1476 hie solt ir schawen die gan // zu cornelia unser lieben frawen*.- Inscriptia se referă la niserica închinată Mariei; *gan* (=gehen).

⁴ Signori 1990, pp. 72-74. Pentru Maria ca patroană a orașului –Constantinopol, Siena und Strassbourg, v. și Graf 2002.

⁵ Schreiner 1992, p. 62.

⁶ Meier –Schreiner 2000, p. 64.

roage unul pentru celălalt, puneau să fie citite slujbe de pomenire, întrețineau lumânări pe altarele bisericilor, comandau ei înșiși altare și construiau capele. Se străduiau să realizeze acțiuni de binefacere, hrăneau și îmbrăcau săracii și îngrijeau bolnavii. Se ocupau de asemenea de înmormântarea membrilor defuncți. Cânturile religioase aveau o însemnătate deosebită la obișnuitele adunări.

Deosebit de răspândite erau acele *Seelengebete*, rugăciuni pentru suflete, „rugăciuni frumoase pentru ajutor și mângâiere și mântuirea bieților credincioși și a sufletelor care suferă în purgatoriu”¹. În contextul icumeniei mântuirii funcția slujbelor de pomenire este strâns legată de învățătura despre Purgatoriu răspândită de la sfârșitul secolului al XII-lea, cu scopul de a scurta șederea defuncților în Purgatoriu².

În Sibiul de dinaintea Reformei sunt atestate confrerii religioase, astfel o *fraternitas sedis Cibiniensis* de la mijlocul secolului al XIV-lea³, închinată Fecioarei Maria, și o *fraternitas sanctae Annae*, în care în afara clericilor sunt menționați laici de vază, mai ales patricieni⁴. Patriciatul sibian tindea și el spre un stil de viață aristocratic după cum se poate observa din existența turnurilor de patricieni⁵ și a capelilor private⁶ în oraș. Bunăoară la puțină vreme înaintea Reformei în casa lui Johann Hecht călugărul dominican ținea slujbe private, iar în fosta casă Lutsch este amintită o capelă⁷.

În tezaurul de carte al bibliotecii parohiale sibiene de la începutul secolului al XV-lea se aflau câte două antifonarii, graduale, nocturnalii, breviarii, pasionale, patru psaltiri, opt misalii, un lectional și trei agende⁸. Manuscrisele misaliilor sibiene (Cib1 und Cib2) provin din fosta bibliotecă a capelei care probabil a aparținut fostei prepozituri a Sf. Ladislau.

În afara unui misal încă nepublicat care provine din Cislădie (Heltau)⁹ și a unui antifonar sibian¹⁰, *Liber specialis Missarum, qui pertinet ad fraternitatem per Cybiniem*¹¹ realizat în anul 1394, care provine din Șura Mică / Kleinscheuern (Parvum Horreum), are o valoare deosebită pentru detectarea surselor de inspirație ale transmițerilor copiale. El a fost comandat de către plebanul Michael von Kleinscheuern în anul 1394 pentru „confreria calendelor” (*Kalandsbruderschaft*) din Sibiu¹², cunoscută mai târziu drept „Leichen-Bruderschaft”, și copiată de scribul Theodoricus. Asemenea „confrerii ale calendelor” (*Kalandsbrüderschaften*) existau deja din secolul al XIII-lea cu precădere în spațiul Germaniei de nord și centrale. Erau comunități

¹ Cod. Pal. germ. 447 (30. 59r–61r) Seelengebete. „Hie nachfolgen gar schone gepete zcer hilfz trost vnnnd erledigung der armen glaubigen, elendenn Vnnd Im fegfewer leideden selenn”.

² Lusiardi 2000, p. 68.

³ Gross 2003, passim.

⁴ Cf. Seivert 1872, pp. 314-360.

⁵ Cf. Fabini 1975, pp. 43 sq.

⁶ Despre rolul capelilor private în general v. DUBY 1987, II, 104sq.

⁷ Albu 2002, Kat. Nr. 14; Soterius, *Cybiniem* p. 45; Fabini 1989, pp. 137sq., 148.

⁸ Szigeti 1963, p. 164.

⁹ Parohia Cislădie, fol. 212+7+11, sec. XIV.

¹⁰ Bruk. Ms. 594 (v.1.2). – Cf. Schullerus 1928, pp. 308sq.

¹¹ Bruk. Mss. 665 (v.3.73), fol. 112 – cf. Reinert 1970, pp. 113-122; Reinert 1972, pp. 10 sq.; Reinert 1976, pp. 156 sq.; Cosma 1969, pp. 29-35.

¹² Deasemeni *societas vulgo confraternitas calendariorum*. Numele acestor societăți întemeiate din secolul al XIII-lea își trag numele de la data la care se ținea slujba comună a confreriilor (*calendae*).

religioase răspândite care reuneau laici și clerici cu scopul de a promova acțiuni caritative, pioase și de a configura în acest spirit creștinesc viața membrilor lor.

Misalul enumeră și membri defuncți ai confreriei și vorbește despre scrisori de indulgență în scopul realizării unor sarcini cu privire la rugăciune și ritual¹. Misalul trădează însuși arhaice provenite probabil dintr-un model din zona Rinului și Altgallen introdus odată cu imigrarea în Transilvania a sașilor. Aceste trăsături nu se regăsesc în alte surse săsești din Transilvania: rugăciuni respectiv apologii practicate de către celebranți, despre umilință (f. 100v-101v) și câte două formule cu privire la amestecarea vinului și apei. Misalul conține un *Tractus de beata virgine Maria* împreună cu o misă a Mariei deosebit de elaborată². Același misal are drept coligat un caiet cu piese muzicale³.

Deasemeni, în notițele predicii lui Johannes Zekel din anul 1502, cu prilejul sărbătorii Nașterii Fecioarei Maria, statutul Mariei devine și mai pregnant decât cel al lui Iisus⁴.

Inscripțiile la care facem referire provin adesea din texte exegetice și servesc explicitării și înțelegerii imaginilor din ciclul teologic-biblic, din hagiografie și liturgie. Ele vorbesc despre tipul de smerenie și evlavie practică și deopotrivă despre modalitățile de percepție vizuală ale evului mediu târziu⁵.

Devoțiunea față de Fecioara Maria exprimată iconografic și epigrafic a fost o constantă a culturii religioase a sașilor de dinaintea epocii Reformei.

Între sursele principale ale acestor texte epigrafice se înscriu biblia și textele canonice de natură exegetică. Dincolo de rolul decorativ, inscripțiile și imaginile pictate sau sculptate devin astfel instrumente ale teologiei⁶.

„SALVE [. . .]G[. . .] V[IR]GO“, text care cel mai probabil trebuie întregit „salve regina salve virgo“⁷, sună inscripția dăltuită sub imaginea Mariei în rugăciune (*Maria orans*) pe arcul frontonului unui altar din gresie, provenit de la Biserica Mariei din Split, datat în al treilea sfert al secolului al XI-lea. (II. 12)⁸. În acest caz, dispunerea textului pe suportul de piatră, pauzele între litere par să sugereze relația mutuală între structura stilistică a textului epigrafic și originalul antifonic, textul fiind poziționat aidoma celor din paleografia antifonarelor.

Un imn cu text asemănător se referă tot la Fecioara Maria⁹:

Salve sancta Christi parens,
Salve virgo labe carens,
Salve decus virginum!

¹ Teutsch 1872, pp. 201sq.

² Text la Reinerth 1972, pp. 217sq.

³ Sq. 107v: Ave stillans melle alvearium, sq. 108 Ave verbi dei parens, sq. 108v [Evang. ad Visit.] Et ait Maria. Magnificat, sq. 110 O felicem genitricem, sq. 111 O maria mater Christi, sq. 111 Illibata mente sana, sq. 111v Decet hymnus+V. Maria mater Christi. – Cf. Tomescu 1991, p. 134.

⁴ Reinerth 1979, pp. 2-5. Cf. Brukenthal Bibliothek, Ms. 657, sq.3^r.—sq.5^r; Peters 1995, pp. 51sq.

⁵ Scribner – Roper 2001, pp. 104-128. Mai ales „Popular piety and modes of visual perception in late-medieval and Reformation Germany“.

⁶ Duby 1987, I, pp. 175-222.

⁷ *Ave plena gratia, ave virgo singularis* – Cf. Mone 1854, p. 303, nr. 519, p. 303, nr. 520.

⁸ Delonga 1996, pp. 72sq., II. 26 (Pl. XIV).

⁹ Mone 1854, p. 74, nr. 380 (De B. V. Maria), Hs. zu München, Cgm. 101. sq. 184. 14. Jh.

„Salve sancta parens“ este însă și invocația și salutul cu referire la Sf. Anna, ca în inscripția de pe panoul altarului sibian de la 1548 din Biserica Mariei din Sibiu (II. 20)¹:

Salve sancta parens
 Matris salvatoris,
 Anna labe carens,
 vas coelesitis roris
 Mater gratiosa,
 pietate grata,
 stirpe generosa,
 prole sublimata²

Inscripția marianică, în hexametri leoninici, deasupra unei imagini pictate a Fecioarei Maria³, tematizează caracterul protector al acesteia:

Hic caput inclina supplex nam stella marina
 Praesidet hic digna teque iuvare benigna
 Invenies veniam veniens salutare Mariam
 Procul eris a ve corde si dixeris ave.

Între inscripțiile timpurii se numără cea din secolul al XIII-lea de pe voluta croșetului mănăstirii benedictine din Salzburg, unde este înscris începutul imnului marianic⁴.

În litanii Maria este „*porta orientalis, ianua coeli, portus naufragorum, arcus aetheris*“⁵, *porta coeli*, dar și *porta clausa* / poarta închisă⁶.

Atributul este preluat în immurile medievale, Fecioara Maria fiind desemnată ca „*Benedicta porta coeli*“⁷.

Textul „*Ave porta Dei post partum clausa per Evam*“ instituie în epigrafie paralela între Eva, prin care poarta raiului a fost închisă, și Maria care deschide poarta⁸.

O tendință care se anunță deja în *Protoevanghelie* precum și nevoia imperioasă de explicitare apologetică și hagiografică duc pentru întâia oară se pare la Iustin Martirul la realizarea unei paralele nu doar între Iisus Hristos și Adam (Rom. 5,12-18), ci și între Maria și Eva. Această tipologie Eva-Maria este schițată sugestiv și precaut în teoria recapitulativă a lui Irinaeus din Lyon. O semnificație durabilă va fi acordată acestei paralele și tipologiei. Ea anunță iconomia mântuirii din liturgia bisericii ortodoxe, care poate fi reperată deja la Ioan Gură de Aur, și rămâne deopotrivă parte componentă stabilă a argumentației romano-catolice până în zilele noastre.

Ave, formula de salutație cu care arhanghelul se adresează Fecioarei nu este doar un simplu joc de cuvinte prin rostirea respectiv lecturarea inversă a numelui Evei

¹ Albu 2002, Kat. Nr. 36.

² Mone 1855, p. 189.

³ DI 43, Kat. Nr. 280† (1491).

⁴ Favreau 1990, p. 66.

⁵ Menzel 1854, p. 94.

⁶ Ezechiel, 44,2.

⁷ Mone 1854, p. 90, nr. 392, Hs. Zu Mailand in der Bibliothek von Brera, AD. XI. 43, 15. Jh.

⁸ Cf. Favreau 1990, pp. 84sq.

(*Ave-Eva*). Maria are, prin restaurarea prin Hristos a pierderii suferite de oameni prin vina lui Adam, partea sa de aport la mântuire, invers de cel al Evei la căderea în păcat¹. Dacă natura umană este fixată alături de cea divină în persoana lui Iisus, același lucru este valabil, chiar cu un accent sporit în cazul Maicii Domnului². În tradiția patristică, Maria este comparată cu Eva, fiind chipul unei noi umanități. După cum Eva a luat parte la căderea și moartea lui Adam, tot așa Maria a participat la „întoarcerea“ chipului celui întinat la chipul cel dintâi. Pe de o parte, ea a câștigat aceasta stare prin smerenia sa (Lc. 1, 27-48), pe de alta parte, ea a fost sfințită prin sălășluirea Cuvântului, devenind izvor de curățire și nesticăciune.

Prin Maria este restaurată demnitatea originară a femeii, pierdură de Eva după păcat, după cum lămurește imnul cu neume într-un manuscris provenit din Reichenau:

Ave mundi domina,
Evae solvens crimina,
O Maria³

De asemenea într-o traducere germană din secolul al XII-lea⁴, și o traducere olandeză din secolul al XV-lea la „*Ave maris stella*“:

Ghegruet sijstu sterre des meers,
Hoge gods moeder
Ende altoes maget,
Salighe hemelsche poorte.

Du naemste dat ave
Van Gabriels monde.
Veste ons in vreden,
Die den name Eva ommerkeerste⁵.

Sau în poemul redactat în latină:

„Sumens illud ave,
tanquam procul a vae,
sic es salutata,
Gabrielis ore
et superno rore
tu es fecundata

....

mutans nomen Evae“⁶.

¹ Scribner – Roper 2001, pp. 137sq. „From the sacred image to the sensual gaze: Sense perceptions and the visual in the objectification of the female body in sixteenth-century Germany“.

² Menzel 1854, p. 88.

³ Mone 1854, p. 67, Nr. 373, Reichenau, Ms. Nr. 151. Bl. 167 din secolul al XIV-lea cu neume.

⁴ Mone, *Hymni* II, 218, Nr. 496; Kehrein 1853, p. 49.

⁵ Codd. Ital cl. I. Cod. 35.

⁶ Ms. Reichenau Nr. 36. sq. 110 (R).

Desemnarea Mariei ca *stella maris* se bazează pe concepțiile lui Venantius Fortunatus și imnul de vecernie (vesper) „Ave Maris stella“ din secolele VII-VIII.

Imnul, în sens restrâns, aparține poeziei lirice și diferă de alte forme – ode, elegii, sonete, cantate – prin forma sa universal inteligibilă și natura sa devoțională, populară și adaptarea sa cântecului. Imnul este adaptat lecturii și cântării de către comunitatea credincioșilor. Imnurile clasice, puține la număr, se află deasupra diferențelor confesionale. Prin aceasta se aseamănă cu psalmii, de aceea cărțile de imnuri erau prețuite aproape la fel de mult ca și Sfânta Scriptură.

Specialiștii consideră că imnologia latină a secolelor IV-VI, mai bogată decât cea greacă, nu are aceeași anvergură, dar o depășește prin simplitate, veridicitate și vigoare, fiind concentrată mai ales pe ideea mântuirii, ca în imnurile în dimetru iambic ale Sf. Ambrosie, episcop al Milanului (340-397), autorul celebrului *Cantus Ambrosianus*, care introduce uzanța răspunsurilor alternative între cler și credincioși¹.

Uzanța în biserică a imnurilor este confirmată de al IV-lea conciliu de la Toledo (633). În 1029 sub papa Urban VIII ele sunt structurate tematic – *hymni epistolici* (cântate la mesă înaintea epistolelor), *hymni evangelici* (înaintea evangheliei), *hymnus angelicus* (Gloria in excelsis Deo), *hymnus glorificationis* (Gloria patri), *hymnus marianus* (Magnificat), *hymnus trinitatis*².

Imnurile latine cele mai cunoscute au devenit bun comun prin breviarul latin. Imnurile tratează în general tema mântuirii și în special venerază Fecioara Maria și aduc laude sfinților martiri. Sistemul de prozodie clasică este depășit prin introducerea rimei, la mijlocul sau sfârșitul versului, apropiindu-se și mai tare de muzică.

În poezia latină sacră a evului mediu, rima devine obișnuită, ajungând – o dată cu Adam din St. Victor, Hildebert, Bernard de Clairvaux, Bernard de Cluny, Thomas d'Aquino, Bonaventura, Thomas a Celano și Jacobus de Benedictis (autorul imnului *Stabat mater*) – la perfecțiune în secolele XII-XIII.

Sfântul Rozariu (*Rosarium Virginis Mariae*), rugăciunea marianică a rozariului este o sinteză a evangheliei. El constă din șapte taine, mistere – ale creației, ale puterii lui Dumnezeu, misterele de bucurie, misterele de lumină, misterele de durere, misterele tăcerii și misterele de slavă (glorie), ordonate cronologic biblic.

Diverse rugăciuni monastice rostite în evul mediu dezvoltat și penitențe ale laicilor bazate pe rugăciune cărora le este proprie o interordonare ritmică a cântului „Ave Maria“ sunt sistematizate în secolul al XV-lea în „cicluri ale trandafirului“ (*Rosenkränze*). Impulsul hotărâtor de a oferi asemenea cânturi Mariei a venit din partea călugărilor cartuzieni Adolf din Essen († 1439) și Dominikus de Prusia († 1460). Legende, indicații introductive, indulgențe și confrerii ale ciclului trandafirilor – *Rosenkranzbruderschaften* (Alanus von Rupe) au răspândit rugăciunea într-un timp scurt în multe zone ale Europei. Deja de la 1300 în Italia și la scurtă vreme în alte părți sunt înființate confrerii marianice ale căror membri se încurajează reciproc în

¹ Teuffel 1879, pp. 193sq.

² Cf. Daniel 1856; Mone 1853/1854/1855; Hobein 1870; Kayser 1886.

trăirea patimilor Mariei, în apărarea onoarei Mariei și în încrederea de a invoca intercesiunea Mariei¹.

Saluturile marianice se află ca poeme în legătură mai strânsă sau mai laxă cu *Ave Maria*, definiție căreia i se rialiază și P. Appelhans în lucrarea sa fundamentală cu privire la poemele germane închinată Fecioarei Maria. El distinge trei subtipuri: 1. Saluturi marianice propriu-zise, 2. Cicluri ale trandafirilor și psaltiri 4.și glose / cânturi explicative (*Glossenlieder*). Sunt prezentate exclusiv texte anonime cu formule de salutație anaforică adresate Fecioarei Maria². Asemenea *Glossenlieder* sunt neîndoielnic strâns înrudite ca și conținut și funcție cu saluturile marianice, ele pot fi însă ușor deosebite din punct de vedere morfologic și își trag seva originară și din alte surse latinești. Un cânt-glosă anonim despre „Ave Maria“este „Gegrüßt sistu ane we“³. Apar așadar ca poeme laudative, invocative, meditaționale, apotropaice adresate Mariei în care sunt utilizate anaforic formule de salutație de genul *Ave, Wiss gegrüßet* ș. a.

Salve Regina este parte componentă a novejii misericordiei, a răspânditului exercițiu de evlavie, asemeni Mariei și apostolilor care, la 40 de zile după Învierea lui Iisus, au rămas în rugăciune vreme de nouă zile consecutive, astfel că rugăciunile sunt săvârșite în acest interval de timp⁴. De atunci, novenele au devenit o practică frecventă în tradiția Bisericii, fiind răspândită mai ales în Biserica catolică în ordinele monastice ca practică pioasă. Novena milei divine este celebrată în prima duminică după Paști, de aceea ciclul rugăciunilor începe în Vinerea mare. Cu „*salve regina, mater misericordiae...*“ se încheie novena și ultimul ciclu al tainelor.

Salve, Regina, mater misericordiae; vita, dulcedo et spes nostra, salve. Ad te clamamus, exsules filii Evae. Ad te suspiramus, gementes et flentes in hac lacrimarum valle. Eia ergo, advocata nostra, illos tuos misericordes oculos ad nos converte. Et Iesum, benedictum fructum ventris tui, nobis post hoc exsilium ostende. O clemens, o pia, o dulcis Virgo Maria.

Bucură-te Regină, maică milostivă, viața, mângâierea și nădejdea noastră, bucură-te. Către tine strigăm surghiuniți fii ai Evei. Către tine suspinăm, gemând și plângând în această vale de lacrimi. Așadar, mijlocitoarea noastră, întoarce spre noi ochii tăi cei milostivi și după surghiunul acesta, arată-ni-l nouă pe Iisus, binecuvântat rod al trupului tău. O milostivă, o blândă, o dulce Fecioară Maria.

Sei gegrüßt, o Königin! Mutter der Barmherzigkeit⁵, unser Leben, unsere Süßigkeit, unsere Hoffnung. Sei gegrüßt! An dich wenden wir uns, umherirrende Kinder von Eva; zu Dir seufzen wir, trauernd und weinend in

¹ *Theologische Realenzyklopädie*, „Marienfrömmigkeit II“, 130; Clark 2004, p. 237: the first congregation of the Virgin founded in Milan in 1232 by the Dominican Peter of Verona initiated a development that would also spread to the Franciscan Order (with the founding congregations in Bagnorea, Osimo, Recanati and Reggio in 1257).

² Stammler – Ralgosch – Ruh 1987, VI, 2.

³ Cf. Appelhans 1970, pp. 41-59.

⁴ Apost. 2,1.

⁵ GL 571.

diesem Tale der Tränen. O wende, unsere Fürsprecherin, deine mitleidigen Augen uns zu und zeige uns nach diesem Elende Jesum, die gebenedeite Frucht deines Leibes. O gütige, o milde, o süße Jungfrau Maria.

Pe de altă parte, imnul „Salve regina“ pare compus pornind de la rugăciunea mai veche, închinată Fecioarei Maria, din secolul III d. Hr. „Sub tuum praesidium“:

Sub tuum praesidium confugimus,
sancta Dei Genetrix.
Nostras deprecationes
ne despicias in necessitatibus;
sed a periculis conctis
libera nos semper,
Virgo gloriosa et benedicta!

Imnul „Salve Regina“, compus la mijlocul secolului al XI-lea (1054) pe insula Reichenau de către călugărul benedictin Hermann von Reichenau (Hermanus Contractus)¹, aparține celor mai răspândite rugăciuni dedicate Mariei. Este rostită mai ales la sfârșitul zilei, după *vesper* și *completa*, dar și cu diferite prilejuri la deschiderea sau închiderea întrunirilor capitlurilor sau la ceremonii funerare.

Alți cercetători atribuie imnul *Salve regina, mater misericordiae*, imn care făcea parte din slujba de vecernie a Sf. Treimi la Advent, lui Adhémar, episcop de Puy la sfârșitul secolului al XI-lea².

Salve Regina mater misericordiae este un antifon marianic, cântat în rugăciunea orară, regăsindu-se în breviarele bisericii catolice.

Învoațiile finale ale rugăciunii (*o clemens, o pia, o dulcis virgo Maria*) sunt o adăugare mai târzie ce aparține lui Bernard de Clairvaux.

În transpunerea germană, sintaxa folosită și în inscripția marianică de la biserica sibiană pare să se bazeze pe imnul compus de Konrad von Garing „**vere vitae tu dulcedo**“³. Inscripțiile sunt compuse pe baza inițiilor versurilor unei traduceri germane a antifonului marianic *Salve Regina*⁴.

Clericii itineranți apar din secolul al XII-lea în ample arii ale Europei creștine, iar mărturiile vremii arată că ei cântau în biserici în timpul slujbei, deranjând adesea serviciul divin⁵. În această vreme, în secolul al XII-lea nu putem vorbi încă de traduceri ale imnurilor latine, deoarece versiunile interliniare germane nu pot fi luate în considerare în acest context⁶, atâta timp cât ele serveau doar clericilor care stăpâneau în mai mică măsură tainele limbii latine să priceapă mai bine conținutul lor⁷.

¹ Wattenbach 1858, pp. 237-239 despre Hermann von Reichenau și opera sa.

² Fleury 1889, p. 106.

³ Mone 1854, p. 208, Nr. 489, Reichenau, Ms. nr. 36. Bl. 120 (A). Ms. München, Cl. 3012, F. 40, 15 Jh. (B).

⁴ *De b. v. solemnibus antiphona*, prelucrare germană din mss. de la München, Ms. Cgm. 827, în: Mone 1854, p. 211.

⁵ Fallersleben 1854, p. 371.

⁶ O versiune interlineară în ms. vienez 2682, cf. Kehrein 1853.

⁷ Fallersleben 1854, p. 238. v. acolo lista mss. păstrate.

Abia în secolul al XIII-lea a început traducerea imnurilor bisericești în versuri germane¹, astfel că până spre sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului următor asemenea traduceri erau deja obișnuite și larg răspândite².

Numărul traducerilor și imitațiilor cânturilor bisericești latinești ia amploare deosebită în secolul al XV-lea. În cele două cărți apărute în Germania la sfârșitul secolului al XV-lea, des tipărite (*Expositio hymnorum cum notabili commento* și *Textus sequentiarum cum optimo commento*) pot fi numărate 123 imnuri, iar la începutul secolului următor numărul acestora s-a triplat chiar (între 360-400, în funcție de biserică și zonă).

Primul traducător demn de menționat este călugărul din Salzburg, Hermann, numit în alte două manuscrise Johann³. Aproape toate imnurile sunt prevăzute cu notații muzicale.

Cel mai mare *opus summarum* al evului mediu german a fost compilat în jurul anului 1400 de către Ulrich von Pottenstein, duhovnicul pricipesei Beatrix, soția lui Albert III al Austriei. El cuprinde peste 11600 pagini folio și conține explicitarea lui *Pater noster* (c. 1-13), *Ave Maria* (c. 14-20), *Credo* (c. 21-42) și *Magnifikat* (c. 47-70), în care sunt integrate cele zece porunci. Monumentala operă a fost concepută de către Ulrich ca manual al întregii cunoașteri catehetice și a fost scris pentru „laicii pioși și înțelepți care au iscusința și plăcerea de a citi în cărți nemțești“ (*frumen vnd verstanden layen geschriben worden, die geschikchet sind vnd lieb haben in dewtschen püchern zu lesen*)⁴.

Driu liet von der maget este cel mai vechi poem epic marianic răspândit în spațiul de limbă germană, realizat de un *priester Wernher* din Tegernsee la porunca și îndemnul unui cleric preotului diocezan (Weltkleriker) Manegolt din Augsburg. Istoria sa a Mariei a fost realizată ca text adresat unui larg public laic. „*Die drei lieder von der Magd*“ au fost cel mai probabil compuse în anul 1172 ca niște cântece narrative, o povestire amănunțită, detaliată cu caracter epic în rimă împerecheată despre părinții și nașterea Mariei, copilăria ei, logodna și anunțiațiunea (Bunavestire), cât și despre nașterea și copilăria lui Iisus până la Fuga în Egipt. Opera se constituie în una din cele mai bogate surse asupra iconografiei vieții Mariei din jurul anului 1200, atunci când și începe înflorirea cultului marianic⁵. Wernher a folosit ca sursă apocriful neotestamentar *Pseudo-Matthäus de nativitate Mariae*, propunându-și ca sarcină instruirea cititorilor săi. Aici aflăm și un poem imprecativ, o rugăciune a poetului, adresat Fecioarei Maria⁶. Ei îi este atribuită și un puternic rol de intercesoare, mai cu seamă în partea finală a poemului⁷.

În afara autorilor menționați și a maestrului Martin, a unui laic, cu care Hermann (Johann) probabil că a conlucrat, este cunoscut și Heinrich von Laufenberg, preot în

¹ *Veni creator spiritus*, Nr. 208. – *Iesu dulcis memoria*, Nr. 167. – *Hymnum dicamus domino*, Nr. 166. la Fallersleben 1854.

² Kehrein 1865, *passim*, mai ales traduceri din secolul al XV-lea.

³ Fallersleben 1854, p. 239.

⁴ Glier 1994, p. 365.

⁵ Feifalik 1860; Degering 1925; Strohschneider 2003, p. 611; „Priester Wernher“, în: Stammler – Ralgosch – Ruh 1999, X, pp. 903 sq.

⁶ Thelen 1989, pp. 345sq.

⁷ Thelen 1989, p. 552.

Freiburg im Breisgau (1437), care în anul 1445 intră în Ordinul Sf. Ioan la Strassbourg. Din această mănăstire provin mai multe manuscrise, care probabil au fost scrise *manu propria* între 1445 și 1458. Majoritatea sunt chiar cânturi marianice realizate într-o formă mai degrabă artificială asemănătoare poemelor sau cântecelor trubadurilor¹. Traducerile erau cel mai adesea adaptări care ofereau un echivalent aproximativ al originalului, o explicitare a acestuia.

De b. v. solemnus antiphona:

Gegrust seistu kunigin,
 pi wur uns den sune dein
 in hymel und in erden,
 das wir selig mussent werden.

Du motter der parmherzikeit,
 durch dein grosse miltikeit,
 du junkfrauue aller gutte,
 uns arme sunder behutte.

Du bist des lebens sussichaeit,
 von diner barmherzikeit
 an tode unde an leben
 wart uns aller trost gegeben².

Un *Ave Maria* glosat, conținut și în Cod. Will. II. 19:

Ave, bisz gegrusset von rechter lieb rayne mayt,
 gedenck der wort die dir der engel Gabriel hat gesayt,
 ich pit dich wirck mit mir dein parmherczigkeit.

.....

O Maria maget mynnigleich,
 o mitter aller gnaden reich,
 des paradises süsigkeit,
 du kron aller miltigkeit,
 du pist der maid gymme,
 ein engelische stymme³.

Poemul, care cel mai probabil aparține încă secolului al XIII-lea se găsește: într-un manuscris aflat la Germanisches Museum⁴, într-un manuscris aflat la Nürnberg, având

¹ *Glich als ein güeni wis ist gziert* (Wckn. Nr. 758, laudă Mariei în 16 strofe).

² Prelucrare germană din ms. De la München, Cgm. 827, în: Mone 1854, 211.

³ Rückert 1858, XLVIII.

⁴ Bartsch 1858, LIX, Germanisches Museum, Ms. nr. 3908, perg. Secolul al XIV-lea.

drept *initium* „O fraw vnd magt mynnickleich“¹ și cu aceleași versuri de început într-un al treilea manuscris de la Nürnberg², precum și în poemul marianic din manuscrisul Bibliotecii Rhedigern din Bratislava³.

O altă rugăciune adresată Fecioarei Maria se regăsește în mai multe manuscrise din secolul al XV-lea aflate la München: „Von der Junckfrawen Maria – O Maria muter der parmherczikeit ... alle die sund die ich ye begyng vnd mein angst vnd mein not an sel vnd an leib die sey dir hewt geclaget ... hilf mir aus engsten vnd aus noten amen“⁴.

O laudație din secolul al XV-lea include versurile:

„Salve uoller heilikait
 Maria muter vnd mait
 Dein reiner leib den kunig gepar
 Dem vntertenig sind vil gar“⁵

Asemănător, tot cu salut marianic, în manuscrisul aflat la Germanisches Museum:

Gegrusset seist du maria vnd mait
 Ein dirn vn ein spigel der driualtikait
 Gegrusset seist du junckfraw traut
 Des hailigen gaistes hochste praut
 Gegrusset seist du ein muter zart
 Do von ihesus geborn wart
 Gegrusset seist du wol gemut
 Alter engel ein swester gut⁶.

Fecioara Maria este invocată și în *Hortulus animae*:

„O Allergutigste Junckfrawe Maria ich bit dich du wollest mir Barmherczigkeit erczaigen“⁷.

Iar într-o *Salve regina, mater misericordiae* din secolul al XV-lea versurile glăsuiesc:

Frau, von herzen wir dich grüeßen,
 kunigin der barmkerzigkeit!
 Unser leben, unser süeße,
 unser trost! Der gruß ist dir bereit,
 zu dir wir schreien ellende

¹ Bartsch 1858, LIX, cent. VI. 43, pap. Secolul al XV-lea.

² Bartsch 1858, LIX, cent. VII. 62, pap. Secolul al XV-lea.

³ Bartsch 1858, LIX, Perg. 14. Jh. Th. Jacobi in Haupts Zeitschrift 3, 130.

⁴ München, Cod. Pal. germ. 472 (5h. 73rb) Mariengebete (Reimprosa). Textul revine și în alte rugăciuni – cf. BSB (Bayerische Staatsbibliothek) Cgm 796, 73v Nr. 6 (Kat. München, BSB 5,5, S. 365) cu transiteri paralele.

⁵ Bartsch 1858, LXVIII: Cent. VI. 43 p., secolul al XV-lea.

⁶ Bartsch 1858, LXVIII. Germ. Mus., ms. nr. 3910.

⁷ „Hortulus animae“ („Seelengärtlein“), Cod. Pal. germ. 447, Mariengebete, sq. 52v, Nürnberg, ca. 1520.

kinder frauen Eve in jamers qual,
zu dir wir seufften klagende
und weinend in disem zähertal¹.

În traducerea germană după Albertus Magnus, *Paradisus animae*, este inclusă o rugăciune adresată Mariei cu referire la această însușire a ei: „Ein pet von vnser frawen – Maria himel kuneginne wir wollen alle dein kint sein ... vnd deck vns mit dem mantel der heligenn zartenn driueltikait Amen“².

Cultul marianic, venerarea Fecioarei Maria își are începutul în Conciliul de la Efes (431), unde Maria este proclamată „Maica lui Dumnezeu“ – μήτηρ Θεοῦ/ „Născătoare de Dumnezeu“ – Θεοτόκος. Dezvoltarea cultului este progresivă, ajungându-se la instituirea sărbătorilor marianice și a doctrinei asumpțiunii (Assumptio Mariae Virginis) în secolul al VI-lea.

Prin locul pe care îl ocupă în iconografia mântuirii, Maria se află deasupra îngerilor și *beati*-lor. Cei doi renumiți dominicani, Albert cel Mare și Thomas d’Aquino s-au străduit durabil și eficace în fundamentarea cultului marianic și a doctrinei marianice. Ei au opus doctrinei *immaculata conceptio* cealaltă opinie pioasă, aceea că Maria a fost trecută în rândul sfinților deja în pântecul mamei sale. Teologii și laicii evului mediu târziu erau de părere că Maria a fost purificată și mântuită deja înaintea nașterii ei prin grația divină de păcatul originar. Pe acest fundament ei au accentuat că ei i se cuvenea mai multă închinare și cinstire (*dulia*) decât oricăror alți sfinți, că i se cuvenea maximă închinare și preacinstire (*hyperdulia*), nu însă adorație (*latria*), închinare rezervată doar lui Dumnezeu. Maria, regină a misericordiei / *kungin der barmherzikait*³, are cel mai înalt rang în ierarhia cerească a sfinților. La Înălțarea la cer, Maria, după cum descriu legendele și cânturile marianice, s-a ridicat prin toate corurile îngerilor și a devenit regină, fiind încoronată ca regină a cerului și pământului.

Venerarea Mariei ca Maică a Domnului a cunoscut sub influența monastică și a cruciadelor punctul culminant în secolele XII-XIII, a rămas însă și în secolele următoare un ideal creștin. Abia după introducerea oficială a Reformei cultul marianic a fost abandonat, inclusiv în comunitățile sașilor⁴.

Ave Maria se constituie în fundamentul răspânditului cult al Fecioarei Maria din epoca de dinaintea Reformei, Maica Domnului fiind invocată ca intercesoare și constant salutăată cu aceste cuvinte. Prin reluarea plină de nuanțe a invocației *Ave*

¹ Daniel 1844, p. 321; Fallersleben 1854, p. 346; Münchener Cod. Lat. 6034 (Ebersberg. 234, Bl. 88, secolul al XV-lea, cu note muzicale).

² Cod. Pal. germ. 472 (57ra).

³ Lutz 1997, Z. 1438-1443.

⁴ Für die Angriffe gegen die mittelalterliche Mariologie und ihre Frömmigkeitsübungen Cf. Luthers Auslegung zu den Evangelien: „Seht nun, was das für Worte sind, die wir der heiligen Jungfrau Marie zulegen im „Salve regina“: Sei begrüßt, Königin der Barmherzigkeit, unser Leben unsere Süßigkeit und unsere Hoffnung! Ist das nicht zuviel? Wer will das verantworten, daß sie unser Leben, Barmherzigkeit und Süßigkeit sein soll, wenn sie selbst sich doch damit lässt genügen, daß sie ein armes Gefäß sei? ... Heißt das nicht Christus Unehre getan, wenn man einer Kreatur zulegt, was allein Gott gebührt?“ Luther 1974, *Zu Matth. 1,1-17*, S. 14.

Maria mișcarea de evlavie populară care crește în evul mediu dezvoltat a imprimat credincioșilor din popor și întregii biserici taina Bunevestiri¹.

Religia avea o sarcină practică în viața cotidiană, ea urmând să asigure dănuirea ordinii sociale și politice, de care depindeau pacea și armonia între membrii comunității. Pentru a asigura bunăstarea generală, pentru a se apăra împotriva nenorocirilor care se abăteau asupra lor, oamenii secolului al XV-lea aveau nevoie de binecuvântarea divină și de intercesiunea și medierea divină a sfinților². O formă de exprimare importantă o constituie și imaginile de protecție și de intercesiune³.

Implicit, conceptul Mariei ca *mediatrix* devine tot mai pregnant o temă centrală a evlaviei evului mediu târziu. Oamenii vremii credeau cu tărie că Iisus, în calitatea sa de fiu al Mariei, nu-i refuză nimic mamei sale, și că puterile sale de intercesoare au fost pe deplin confirmate prin asumțiune și încoronarea ca regină a cerurilor. Așezată la dreapta lui Hristos, ea îmblânzea Judecata de Apoi cu milostivenia sa. Semnificația soteriologică a relației Mariei cu Hristos este explicată în imaginile referitoare la dubla sa intercesiune, în care Maria și Fiul se roagă în fața lui Dumnezeu Tatăl pentru întreaga umanitate. Rolul mediator al Mariei (*mediatrix*) între divinitate și oameni a fost frecvent reprezentat în evul mediu prin motivul iconografic al „scării mântuirii”. Maria îi dezvăluie lui Hristos pieptul la care l-a hrănit, iar Hristos îi arată Tatălui rănila pe care le-a suferit la crucificare, pe care le-a dobândit ca „fidelis miles” la porunca divină pentru a mântui omenirea. Și pe baza acestei teme iconografice este exprimată convingerea că Maria este mai apropiată de oameni chiar decât Hristos, mila divină putând fi mai lesne dobândită prin intermediul său decât prin invocarea sau rugăciunea directă a lui Dumnezeu Tatăl⁴. După cum se poate întrevădea în imaginile Madonei Protectoare, asigurarea intercesiunii Mariei era de importanță majoră pentru creștinii evului mediu. Practicile devoționale care invocau ajutorul Mariei au luat și mai multă amploare. Oamenii evului mediu căută, prin pelerinaje, venerarea imaginilor, procesiuni, litanii, antifoane, confrerii și rugăciuni – rozarii, mijlocirea Mariei în viața lor de zi cu zi și în mod special intercesiunea sa efectivă la moarte și la Judecata de Apoi. Mai cu seamă în perioada premergătoare Reformei, pretutindeni iau amploare călătoriile de pelerinaj la bisericile și altarele închinat Mariei⁵.

Nu doar că Fecioara Maria este văzută ca mijlocitoare (*mediatrix*) între cer și pământ, cea care promite și oferă oamenilor mângâiere, întărire și nădejde⁶, chiar mai mult, Bernhard de Clairvaux vede uniunea între Dumnezeu și oameni prin mijlocirea, respectiv intercesiunea Fecioarei Maria. Fecioara este „*calea regală prin care Mântuitorul vine la noi*” și „*floarea pe care stă Sfântul Duh*”. Bernhard a jucat un rol de seamă în dezvoltarea cultului Mariei, una dintre cele mai importante forme de manifestare ale pietății populare începând cu secolul al XII-lea⁷.

¹ Wenzel 1995, p. 279.

² Meier-Schreiner 2000, p. 65.

³ Prigent 1999, pp. 241sq.

⁴ Cf. „Treppe” de W. Brückner in LCI, Bd. 4 (1972), col. 354.

⁵ Panofsky 1998, p. 214; Heal 2007, pp. 33sq.

⁶ Falk 1906, passim. Fournée 1957, XV, 71; Beissel 1909, pp. 34 sq.; Delius 1963, pp. 115sq.

⁷ Cantor 1993, p. 341.

Bernhard accentuează rolul Mariei în iconomia mântuirii, pledând pentru uniunea între fecioria și maternitatea sa. El dezvoltă o teologie a misericordiei fundamentată pe smerenie și căință cu ajutorul cărora este oferit răspunsul la această milostivenie prin intermediul Mariei. Bernhard consideră că smerenia și jertfirea de sine au făcut posibilă și eficace grația divină¹.

Inmologia mariană a secolului al XII-lea vedește o puternică încredere personală în rolul Mariei de intercesoare². Maria a fost cea care a salvat sufletul lui Theophilus de diavol. Legenda lui Teophilus – o variantă timpurie a lui Faust – este unul dintre cele mai vechi miracole ale Fecioarei, ea regăsindu-se în toate culegerile importante de miracole (*miracula*)³.

Mai cu seamă mănăstirile benedictine și cisterciene au dezvoltat noi expresii ale smereniei lăuntrice, ale rugăciunii și meditației, preluate apoi cu mult elan de către franciscani și dominicani, care la rândul lor au răspândit această formă de devoțiune în mediul laic, respectiv în practica laică. *Ave Maria* a fost așadar parte a unei religiozități complexe, un curent al devoțiunii și profundului sentiment religios orientat spre Fecioara Maria⁴.

Cercetările au relevat o mutație a relației între venerarea Mariei și venerarea femeii din secolul al XII-lea și de la începutul secolului al XIII-lea⁵. În al doilea rând, cercetările arată că cultul marianic a accentuat și delimitarea între dragostea ideatică și cea senzuală, carnală, astfel că se ajunge la situația în care mulți bărbați își iubeau soțiile mai cu seamă în calitatea lor de mame ale copiilor lor, căutând alte forme în afara căsătoriei⁶.

Interesul față de maternitatea Mariei, de demnitatea ei de Maică a Domnului și-a găsit locul deja de la începuturile Bisericii în discuțiile dogmatice. În secolul al XII-lea demarează un cult marianic de natură puternic afectivă care în amurgul evului mediu așează în prim plan mai ales trăsăturile materne ale Mariei. Din acest motiv, maternitatea Mariei constituie cauza fundamentală a puterii sale de intercesoare⁷.

Cultul ia o amploare deosebită în secolul al XIII-lea, numit de către istorici și „secolul Mariei“. În acest veac au fost compuse și s-au răspândit în întreaga Europă creștină culegeri doctrinare sub numele generic *Mariale* sau *De laudibus beatae Mariae Virginis*, mise, rugăciuni, *miracula* și alte felurite scrieri de cinstire a Fecioarei Maria – ca *De laudibus beatae Mariae Virginis* scriere compusă de Richard de Saint-Laurent în jurul anului 1245. Sub influența noilor ordine religioase, al

¹ Dybel 2004, p. 67.

² Sørensen 2003, p. 28.

³ Cf. Colecția de miracole ale Mariei (*Sammlung der Marien-Mirakula des 13. Jh.*) la Bétérour 1983.

⁴ Cf. Clark 2004, p. 234: „a channel of devotion or religious sentiment directed to Mary, and there was another form of encouragement – more appealing perhaps than the decrees of the synods – to recite it. Many stories of Mary’s favor bestowed upon those who recited her prayer or even just the two words „Ave Maria“ circulated in Latin and the vernaculars ... These miracle stories, while always encouraging devotion to Mary and frequently promoting a specific devotion such as the Ave, cannot be reduced to a simple message of devotion for the sake of reward. They often suggest a more subtle message in which devotion to Mary is part of a complex religiosity“.

⁵ Kesting 1965.

⁶ Gottschalch 1997, p. 91.

⁷ Bonaventura (1218/21-1274) despre Maria ca poartă de acces la ceruri. Cf. Lechner 1981, 232; Bezzel 2005, 114.

franciscanilor și dominicanilor, dar și al ordinelor cu nume derivate de la Fecioara Maria, au început să se răspândească aceste liturghii¹.

Locurile de cult dedicate Mariei se înmulțesc (Aix-la-Chapelle, Chartres, Paris), iar cistercienii se pun sub patronajul Fecioarei, adoptând un veșmânt alb, imagine a purității ei. Fecioarei Maria îi sunt atribuite în această epocă numeroase miracole – bunăoară miracolele lactației prin care Maria îi atribuie și conferă lui Bernhard de Clairvaux elocința sa. Fecioara Maria îi apare lui Bernhard înconjurată de îngeri, care cântă responsoriile imnului „*Salve regina*“. Bernhard de Clairvaux (*De laudibus Mariae*, Predigten, 1120) se întreabă de ce Biserica o numește pe Maria regină a milosteniei / milei, și dă ca răspuns: „deoarece credem că ea deschide străfundurile milei lui Dumnezeu... astfel că nu există păcătos atât de mare care să nu se mântuiască, atâta vreme cât Maria îl ia sub protecția sa“.

Cele două calități care o definesc pe Maria și dimensiuni care se împlinesc în Maria – virginitatea și maternitatea – sunt tainic și indisolubil unite. De aici pornind este reflectată în artă unitatea celor două calități, ea fiind fecioara prin excelență și deopotrivă mamă a întregii umanități.

Atributul de *regina* nu apare expressis verbis în Noul Testament. Maria este desemnată drept *felix / fericită / Holdselige* (Luca 1,45) și *benedicta inter mulieribus / Gesegnete unter allen Frauen / Gebenedeite* (Luca 1,42).

În imaginile celor mai vechi catacombe, mozaicuri și miniaturi, Maria apare ca Fecioară, fără prunc, cu vâl pe cap, cu mâinile împreunate în rugăciune, deci ca mijlocitoare a rugăciunilor, intercesoare (*Fürbitterin*), atitudine care rămâne fundamentală și durabilă, ca *mater misericordiae*, mamă a milei /milosteniei și mijlocirii rugăciunilor. De aceea este numită și *mater gratiae* în vechile cânturi ale Mariei.

În iconografia reprezentărilor eclesiastice Maria ca *regina angelorum* este asociată îngerilor și cinstită împreună cu aceștia, fiind adesea purtată de îngeri², cel mai frecvent ca *Schutzmantelmaria*. Maria ca Madonă Protectoare (*Schutzmantelmaria*), iar în calendarul catolic ziua mizericordiei (*festum Beatae Mariae Virginis de mercede*), este celebrată în 24 septembrie.

Nu se știe dacă textul psaltirii salutului marianic a lui Babo, păstrată într-un manuscris de la München, provenit de la Tegernsee din secolul al XV-lea³, aparține unei perioade mai timpurii, având în vedere autorul ei⁴. La fel ca Dumnezeu cel milostiv⁵, *fons misericordie* (*Brunnen der Barmherzigkeit*)⁶, Fecioara Maria este desemnată „*fons misericordiae*“⁷.

¹ Beissel 1909.

² Menzel 1854, 90.

³ Cf. Mone 1854, 255: „Ein Grusspsalter Mariae steht in der Hs. Von Tegernsee nr. 2005 zu München des 15. Jh. am Ende nennt sich der Dichter Babo“.

⁴ Holland 1862, p. 410: „Ob der marianische Grusspsalter des Babo, der in einer Tegernseer Hs. des XV. Jh. erhalten ist, nicht durch dessen Verfasser einer früheren Zeit angehört, ist unbestimmt; Holland 1862, Kapiteln „Die klösterlich-lateinische Dichtung“, 43-82; „Kirchenlied“, 403-428.

⁵ Cod. Pal. germ. 447 (30a. 59v-60r), incomplet, „O Heiliger O starcker O vntodtlicher got erbarmme dich vber all glaubig selen ... Ach ewiger Barmherziger Gott“.

⁶ (30c. 60v-61r) „Ein anners zu allen glauben selen. O Du reicher brun der barmhertzigkeit teil mit in dein vaterlich gnad vnnd habe lieb die sele ...“.

⁷ Dreves 1886, p. 10.

Conceptul de *Barmherzigkeit* reprezintă o transpunere directă (*Lehnübersetzung*) a cuvântului compus (*miserericordia*) din latină în germană¹. *Milostivenia* / *miserericordia* este desemnată și drept *clementia*, iubirea față de străini și persoane de rang inferior, spre deosebire de *charitas*, iubirea mai degrabă maternă și fraternă față de aproape. Creștinii trebuie să îndeplinească cele șapte lucrări ale milostiveniei – să ofere adăpost celor lipsiți de acesta, să-i consoleze pe cei aflați în închisori, să dea apă celor însetați, să-i hrănească pe cei flămânzi, să-i caute pe cei bolnavi și să îngroape morții².

Fecioara misericordiei înlocuiește în secolul al XIII-lea Fecioara în Maiestate (*Hodigitria*). Mai puțin hieratică, ea corespunde ideii de *virgo consolatrix*, a Fecioarei consolatoare. Iconografia e aceeași cu a Fecioarei Protectoare.

Tema a fost generată mai cu seamă ca urmare a mișcării reformatoare cluniacense din secolele X-XII. Creștinătatea este îndemnată și chemată la smerenie, iar iconografic Hristos este înfățișat în imagini și cuvânt aproape exclusiv tronând în calitate de stăpân al lumii și judecător al omenirii³.

Misericordia maternă a Mariei a fost frecvent exprimată în evul mediu prin reprezentarea ei ca Madonă Protectoare (*Schutzmantelmadonna*), acest tip iconografic fiind legat prin aceasta și de reprezentarea Judecății de Apoi. De timpuriu este atestat titlul acordat Mariei de „Mamă a Misericordiei“, a „Milostiveniei“ sau de „Regină a Misericordiei“. Pentru explicitarea și reprezentarea dublului rol al Mariei de Născătoare / Maică a lui Dumnezeu și de Maică milostivă a păcătoasei omeniri, evul mediu a descoperit tipul iconografic al prezentării sânilor (după Lc. 11,27). La fel ca sângele care a curs din rănilor lui Hristos, tot așa laptele prelins din pieptul Mariei a cunoscut o venerare mistică aparte în scrierile moralizatoare, legende și poeme. Ambele au fost asimilate simbolurilor milei divine⁴. În piesele medievale, care au ca temă Judecata de Apoi, Maria își îndreaptă ruga maternă spre Hristos pentru a atrage mila acestuia față de cei păcătoși⁵. În timp ce Hristos are în acest context rolul de judecător al omenirii, Maria devine împăciuitoarea (*reconciliatrix mundi*). Deși puterile sale sunt limitate, în medierea pentru cei păcătoși, totuși, fiecare muritor care se adresează Mariei cu căință poate să se încreadă în ajutorul ei⁶.

Conform tradiției, Maria a fost încoronată ca regină a cerurilor (*regina coeli*) de către Iisus, o temă persistentă în pictură și sculptura ornamentală a portalurilor bisericilor. Maria reunește în feminitatea sa, ca *regina angelorum*, întreagă bunătate și dulceață a lumii îngerilor⁷.

Inscripțiile altarului din Abtloebnitz, Naumburg, realizat în jurul anului 1500⁸ o invocă pe Fecioara Maria în calitatea sa de regină a cerurilor și stăpână a îngerilor, de izvor al luminii care se revarsă în lume:

¹ *Lehnübersetzung* termen introdus în 1974 de Werner Betz.

² Menzel 1854, p. 109.

³ Schmidt 2007, p. 197.

⁴ G. Brandmann „Brust, Brüste“ in *LCI*, Bd. I (1968), Sp. 336sq.

⁵ Trauden 2000, p. 275.

⁶ Beissel 1909, p. 370.

⁷ Menzel 1854, p. 89: „Maria vereinigt als *regina angelorum* alle Lieblichkeit der Engelwelt in ihrer Weiblichkeit.“

⁸ DI IX B 3 Naumburg, Kat. Nr. 405.

(A)ve (reg)ina (Coe)lorum ave domina Angelorum /
Salve radix Sancta Ex quo mundo Lux

Textul a fost și de această dată împrumutat din imnurile marianice ale epocii¹.

Maria nu are așadar calitatea de regină a Judecării de Apoi, atribut deținut de Hristos, ci de regină a misericordiei², fiind salutăată ca atare prin *Salve regina misericordie*³.

Inscripțiile clopotelor o invocă adesea pe Maria în calitatea sa de *mater misericordiae* pentru a feri credincioșii de cel Rău și de a-i salva în ceasul morții:

„maria mater gracie / mater misericordie / tv nos ab hoste protege / in
hora mortis svscipe“⁴

Versurile provin probabil din careta devoțională „Ars moriendi“ a Sf. Anselm din Canterbury (†1109) și devin parte componentă a imnului marianic „Memento salutis aucto“⁵.

Ultima strofă a poemului memorial, în hexametri rimați, inscripționată pe epitaful arhiepiscopului Gerlach von Nassau (†1371)⁶ este o rugăciune adresată Fecioarei Maria, patroana ordinului mănăstirii Eberbach. Intercesiunea Mariei este invocată pentru a-l salva pe Gerlach de focul purgatoriului:

Aula pudoris virga viroris nardus odoris
Manna saporis virgo decoris mater honoris
Tu fons hortorum veniae largissima vena
Spes defunctorum vera dulcedine plena,
.....
Iudicis atque rei tu clementissima mater
Nostra summa spei quoniam Christus sibi frater
Causam suspendas in natis sis mediatrix
Charum defendas Gerlacum pacis amatrix

Fecioara Maria este invocată aici ca mamă, mamă a onoarei și maică preamilosivă, izvor al grădinilor⁷, venă largă a iertării, speranță a defuncților și mediatoare în calitatea sa de iubitoare de pace.

Uneori invocarea Mariei pornește de la textul mai vechi din Cântarea Cântărilor⁸ – alături de salutul marianic, devenit antifon⁹, Fecioara fiind desemnată drept (*h*)*ortus conclusus*¹ și *fons signatus*, aidoma formularului din epigrafia clopotelor².

¹ Daniel 1844, p. 319.

² Ps. 72.1.

³ *Salve regina misericordie* GKS 1607 sq.82v°, GkS 3445, Thott 536 sq.48v°, (Thott 539 sq.63v°).

⁴ Cf. Walter 1913, pp. 249, 282, 376. – inscripție cu text aproape identic pe un clopot în bis. ev. din Mandel – Germania (1474), Cf. DI 34, Kat. Nr. 148: „, maria · mater · gratie · tv · nos · ab · osti · p(ro)tige“.

⁵ Heinrich-Wernicke 1868, p. 419.

⁶ DI 43, Kat. Nr. 103† (de la anul 1371).

⁷ Canticum Canticorum, 4, 15 *fons ortorum*.

⁸ Canticum Canticorum, 4, 12.

⁹ Cf. *Speculum humane salvationis*, Cap. 3: „Ortus conclusus et fons signatus significat Mariam“.

O altă inscripție invocativă, redactată în capitală umanistă timpurie, de data aceasta pe un clopot din 1513 aflat în Biserica parohială catolică Sf. Valentin din Kiedrich (II. 13)³, se apropie prin formularul german de inscripția marianică de la Sibiu:

O HEILIGE MARIA ALLER SVSTE MVTTER·GOTTES BIET GOT VOR VNS ARMEN·SVNDER VND SVNDERIN·IN·DER·STVND VNSERS DOTES·

Pe alt clopot, aflat în biserica catolică din Schweppenhausen (1506)⁴, ne întâmpină o inscripție cu text asemănător:

O MARIA BIT VOR UNS DINE KEINT⁵

Invocarea Fecioarei Maria, pornind tot de la textul imnului „*Salve regina*“, inscripția reprezentând începutul versurilor antifonului compus de Herimannus Contractus⁶, se află și pe un clopot realizat în secolul al XV-lea din biserica evanghelică din Oberauroff (Rheingau-Taunus-Kreis), inscripția fiind realizată în minusculă gotică timpurie (II. 11):

„salve reigina⁷ misericordie vita dolcedo⁸·et·spes·nostra salve at⁹·te“¹⁰

În formularul potirelor, monstrațelor sau ciboriilor transilvane este frecventă invocarea Fecioarei Maria prin intermediul pasajului din evanghelia lui Luca 1,28 „*ave maria gracia plena*“¹¹. Numele Mariei – ca în cazul unui potir provenit din biserica Fecioarei Maria din Sibiu înscris pe unul dintre cei doi stili¹² – este de obicei legat de invocația „*hilf got(t)*“ pe celălalt stil al potirului¹³. Salutul marianic pe potirul

¹ Canticum Canticorum 4, 12, în opoziție cu poarta închisă la Ezechiel 44, 2.

² DI IX B 3 Naumburg, Kat. Nr. 420, 421.

³ DI 43, Kat. Nr. 363.

⁴ DI 34, Kat. Nr. 234†.

⁵ Sic! pentru *Kinder*.

⁶ Cf. Dreves 1961, p. 318, Nr. 245; Mone 1854, 410.

⁷ Sic!

⁸ Sic! pentru *dolcedo*.

⁹ Sic! pentru *ad*.

¹⁰ DI 43, Kat. Nr. 311 (secolul al XV-lea), II. 92.

¹¹ Cf. Potirul din Șelimbăr de la începutul secolului al XVI-lea, cu inscripție pe cupă și bază: AVE & MARIA & GRACIA & PLENA & DOMINVS & TEC//VM & BENEDI(C)TA TV & IN MVLIERIBVS & EC; Dîmboiu-Albu 1991, Kat. Nr. 115. – Cf. Roth 1922, passim; mai ales Nr. 7 (*hilf got maria*) și Nr. 9 (*AVE MARIA*).

¹² Pe un potir sibian (Muzeul Brukenthal, nr. inv. T 53/ 1357) inscripția invocativă în minusculă gotică *maria*; Hampel 1888, p. 8; Roth 1914, p. 176, pl. 44; Roth, *Mitteilungen*, 4, pl. 2; Roth 1914a, p. 34; Gyárfás 1909, p. 29; Roth 1922, pp. 59 sq., Nr. 137; Albu, 2002, Kat. Nr. 37.

¹³ Pe baza catalogului realizat de Viktor Roth (Roth 1922.), câteva formule apotropaice: nr. 11: potir din Alțâna (Alzen, argint, pe stil sus *MARIA*, jos *HILF GOT*), nr. 24: potir din Gușterița / Hammersdorf (sus *hilf*, jos *maria*), Nr. 26 potir din Hărman / Honigberg: sus *maria*, jos *spifuir*, Nr. 32 potir din Sighișoara / Schäßburg: pe ambii stili *hilf got(tt)*, în jurul cupei salut marianic, Nr. 45: *maria* pe stilul inferior, Nr. 49 potir din Saschiz / Keisd: sus (*a*)*v(e)* *maria*, jos *abcdefg*, Nr. 53 potir din Cincșor /

de la Hamba, datat la începutul secolului al XIV-lea¹ apare alături de invocarea magilor – Caspar, Melchior și Baltasar – în ordinea fixată prin tradiția de la muntele Athos².

În cazul celor mai timpurii potire transilvănene din secolul al XIV-lea, inscripțiile de pe stil, realizate în majusculă gotică, reprezintă abrevieri, uneori intercalate, cum sunt cele ale potirului provenit de la Cislăchioara (Michelsberg): AMVEHO și AVEHO³.

Pe ciboriile din aceeași vreme ordinea invocării magilor este schimbată⁴. Sf. Barbara, Dorothea, Margaretha, Ecaterina, Ursula, Walpurga, Servatius sunt invocați în inscripții sau reprezentați pe mai multe potire⁵. Uneori sunt figurați apostolii Iacob, Andrei și Ioan alături de scena Răstignirii și *Ecce Homo*⁶. În perioada postreformată sunt predilecte scenele Muntele Măslinilor, Răstignirea, și Învierea⁷.

Salutul marianic este o temă predilectă și în epigrama clopotelor, bunăoară pe clopotul orar al bisericii parohiale sibiene⁸, alături de invocația apotropaică „*o rex glorie veni cum pace*“⁹. Formula imprecativă, însoțită uneori de „*adiuva nos deus*“ este deosebit de frecventă pe clopote începând cu secolul al XIII-lea.

Invocarea Mariei se regăsește și pe unul din medalioanele cristelniței din bronz aflate în corul bisericii parohiale sibiene. Cristelnița¹⁰ (II. 14) a fost realizată în anul

Kleinschenk: sus *hulf got*, jos *maria*, Nr. 56 potir din Moșna / Meschen: sus *gnh//s jos maria*, Nr. 60 potir din Petrești-Alba / Petersdorf: sus *HIL(F) GOT*, jos *MARIA G(RATIA)*.

¹ Roth 1922, p. 9, pl. 13/4; Vătășianu 1959, p. 178, pl. 162; Dîmboiu-Albu 1991, Kat. Nr. 95. Pentru reprezentarea iconografică a celor trei magi pe potire v. și potirul din Mediaș (Roth 1922, p. 19, Nr. 454; Vătășianu 1959, 880; Dîmboiu-Albu 1991, Kat. Nr. 118).

² Keller 1975, p. 161.

³ AVE M(ARIA) H(ILF) (G)O(TT) – Lectură la ROTH 1922, 10, Kat. Nr. 17, pl. 13/1; posibilă și invocația „*O rex glorie veni cum pace*“.

⁴ Cf. ciboriul din Meghindeal / Mergeln cu inscripție pe bază: „KASPER BALTHASAR MELCHIOR S(ANCTUS) NICASIVS“ (Muz. Brukenthal, nr. inv. T 2 / 1326; DÎMBOIU-ALBU 1991, Kat. Nr. 137) și ciboriul din Cincu Mare / Großschenker cu inscripție gravată pe cupă și capac „KASPER WALTHASAR MELCHIOR AVE MARIA ORA“ (Muz. Brukenthal, Inv. Nr. T 6 / 6516; Dîmboiu-Albu 1991, Kat. Nr. 140).

⁵ Cf. potirele din Gușterita / Hammersdorf (DÎMBOIU-ALBU 1991, Kat. Nr. 96), Cislăchioara / Heltau (Muz. Brukenthal, Inv. Nr. T 31 / 4752; Dîmboiu-Albu 1991, Kat. Nr. 110), Dupuș / Tobsdorf (Dîmboiu-Albu 1991, Kat. Nr. 112).

⁶ Mediaș, cca. 1520 – cf. Roth 1922, Nr. 123, pl. 82; Vătășianu 1959, p. 882; Dîmboiu-Albu 1991, Kat. Nr. 120.

⁷ Cf. ciboriul din Cislăchioara din anul 1698 (Muz. Brukenthal, Inv. Nr. T 33) – ROTH 1922., Nr. 228; DÎMBOIU-ALBU 1991, Kat. Nr. 123.

⁸ O REX + GLORIE + VENI + CUM + PACE + AVE + MARIA + GRACIA + PLENA + D(OMI)N(V)S; Möckesch 1839, § 145; Müller 1860, p. 223; Reissenberger Hs., F. 3^v și 4^r; Albu 2002, Kat. Nr. 2.

⁹ Cf. DI 1 (*Main—und Taubergrund*), Kat. Nr. 441; DI 34 (*Bad Kreuznach*) Kat. Nrr. 32, 193. – Textul inscripției pe cristelniță de la Mediaș: „AVE MARIA GRACIA PLENA D(OMI)N(U)S BENEDICTA TV IN MVLIERI(BVS) TECVM PACE NI CVM GLORIAE VCI O REX“, de asemeni scurta inscripție în minuscule gotice „*eius orabo*“ (Cf. Roth 1912a, pl. XIV,9); textul inscripției cristelniței din Șaeș / Șaeș): „AVE MARIA GRACIA BENEDICTA TV IN MVLIERIBVS TECVM“; Müller 1860, pp. 200, 216.

¹⁰ Müller 1860, p. 220; Reissenberger, 1884, pp. 47 sq., il. 19; Roth 1908, pp. 12 sq; Roth 1912a, pp. 70 sq; Albu 2002, Kat. Nr. 8, il. 6.

1438 de meșterul Leonhardus, care a turnat probabil și clopotul sibian¹, datat cu inscripție în anul 1424 și mai multe clopote aflate în sate săsești. Pe cele două cristelnițe amintite abundă reliefuri cu reprezentări biblice, figuri zoomorfe, imagini simbolice și motive vegetale care preiau în parte funcția siglelor de abreviere. Cele 228 de medalioane / plachete cu reprezentări figurale de pe cristelnițele de la Sibiu și Șeica Mică repetă imaginile specifice în iconografia artei turnării metalului: leul ce rage (simbolul arhanghelului Mihail), leu pășind², cerb rampant, după modelul folosit în tema Învierii (Physiologus)³ ca simbol al credinței în mântuire și renaștere prin taina botezului, Moartea Mariei⁴, Botezul în Iordan⁵, Intrarea în Ierusalim⁶, Hristos în mandorlă⁷, călăreț cu șoim⁸, precum și medalioane cu figuri geometrice⁹. Pe nodus: călăreț cu șoim (dublat), Samson cu leul – alegorie a victoriei credinței asupra păcatului¹⁰, acvila¹¹ (de patru ori), sirenă înaripată¹² ca simbol al plăcerilor lumești, Maria cu pruncul Iisus (în două rânduri), pelicanul hrănindu-și puii cu propriul sânge¹³ simbol al Învierii și mântuirii prin jertfa de sânge a lui Iisus. Pe picior unele plachete sunt repetate: Samson, rege tronând, pelican, acvilă, călăreț cu șoim, sirenă, doi îngeri în zbor¹⁴. Pe cupă este înscrisă o deviză și numele lui Dumnezeu în mai multe formulări¹⁵, iar pe banda dintre cupă și nodus inscripția cu data realizării cristelniței și numele meșterului însoțit de deviză¹⁶. Pe mai multe medalioane cvadrilobate de pe cupă este invocată epigrafic Fecioara Maria:

AVE MARIA GRATIA PLENA DOMINVS¹⁷

Clopotul realizat cu aproape patru decenii mai târziu, în anul 1477, aflat în biserica evanghelică din Șeica Mică (Kleinschelken), poartă o inscripție aproape identică¹⁸.

Taina botezului și botezul lui Iisus în Iordan sunt explicate de inscripția cristelniței din Daia (Denndorf):

„A iohanne Xp(istu)s baptisari voluit, / Vt saluaret nos“¹.

¹ Albu 2002, Kat. Nr. 5.

² Roth 1912a, pl. XIV/10 și XVI/2.

³ Roth 1912a, pl. XVI/3.

⁴ Roth 1912a, pl. XV/1.

⁵ Roth 1912a, pl. XV/2.

⁶ Roth 1912a, pl. XV/3.

⁷ Roth 1912a, pl. XV/4.

⁸ Roth 1912a, pl. XIV/2.

⁹ Roth 1912a, pl. XVI/1.

¹⁰ Roth 1912a, pl. XIV/1.

¹¹ Roth 1912a, pl. XVII/4.

¹² Roth 1912a, pl. XVII/6.

¹³ Roth 1912a, pl. XVII/5.

¹⁴ Roth 1912a, pl. XV/5.

¹⁵ Albu 2002, Kat. Nr. 8 (A): *Descendat · l(i)ba(n)s · plenitudi(n)e · fo(n)tis · virtus · spiritus · sancti · amen / Sit · fons · viuus · aqua · regenera(n)s · vnda · purificans · / · o adonay · sabaoth · detragarmatvn · emanuel ·* – având la bază Ps. (G) 35,10 și Is. 12,3.

¹⁶ Albu 2002, Kat. Nr. 8 (C): *Leonhardus · / Ihesus · cristus · o rex^{b)} · glorie · veni · nobis · cum · pace ·*

¹⁷ Roth 1912a, pl. XIV/7.

¹⁸ Roth 1912a, pp. 75-77, il. IX, 3.

Textul îl întâlnim alături de o ornamentică asemănătoare și în inscripția ctitorială cu caracter expozitiv, în minuscule gotice cu versalii în majusculă, de la 1472, de pe cristelnița de la Brașov:

„*Quid mirabil(ius) exstare pote(r)it q(uod) v(ir)go infantulu(m) genue(r)it, q(ui) m(at)ris su(a)e p(ate)r fuit? Maria virgo no(m)i(n)ata legitur, qu(a)e mu(n)di Salvatore(m) genuisse m(emo)ratur et cete(r)a. a Johanne Chri(stu)s baptisari voluit, ut salvaret nos. Sub anno d(omi)ni millesimo quadringentesimo septuagesimo secundo hoc opus fecit fieri revere(n)dus vir magister Johan(n)es Rewdel, plebanus Brasschoviensis*”⁴².

Cristelnițe de mici dimensiuni, care nu intră în categoria pieselor de mobilier liturgic, ci între *vasa non sacra* au existat încă din epoca romanică, cum este cea în formă de căzănel cu două țevi de scurgere, ambele decorate la capete cu câte un cap de grifon și cu ansă în formă grotescă umană³. De formă cilindrică sau tronconică plată sunt cristelnițele din secolul al XVI-lea, cu mare răspândire în întreaga Europă. Două dintre ele provin de la biserica evanghelică din Hosman, una înfățișându-l pe Adam și Eva de o parte și de alta a Pomului Cunoașterii, pe care se încolățește șarpele⁴. Deasupra celor două personaje apare câte un rotul cu inscripție în minuscule gotice⁵. Cealaltă cristelniță poartă o inscripție „cabalistică” ce permite lecturi multiple: „*MAVEJHVE*”⁶. Formula este repetată de patru ori alături de un decor gravat ce alternează cruci de Malta cu simbolul pelicanului și rozete.

Reflectarea rolului Mariei în iconomia mântuirii în iconografia bisericilor săsești este adesea minimalizat, afirmându-se că Maria nu este reprezentată iconografic în calitatea sa de Madonă a Misericordiei la Judecata de Apoi⁷. În pictura murală a bisericii din Biertan aflăm însă o reprezentare a Mariei ca Madonă Protectoare (*Schutzmantelmadonna*) în scena Judecății de Apoi, temă iconografică înrudită, și totuși nu identică cu cea a Madonei Misericordiei⁸. Alte exemple se găsesc în biserica din Mălâncrav (Malmkrog), odinioară în pictura murală a Bisericii Sf. Bartolomeu din Brașov⁹, Ghelnița, Mugeni și Sic¹⁰, iar capela funerară a bisericii cetate din Sînpetru (Petersberg / Brașov) a fost și ea inițial închinată Fecioarei Maria¹¹.

Formula *Ave Maria* apare și pe catarama de cingători din secolele XII-XIV descoperite în zona de colonizare a slavilor de vest. Realizate din bronz, mai rar din argint sau cositor, ele poartă inscripții în majusculă gotică cu variațiuni ale salutului marianic:

¹ Müller 1860, p. 224; Roth 1908, p. 15; Vătășianu 1959, p. 439.

² Text la Roth 1908, pp. 16 sq.; Roth 1912a, pp. 82sq.

³ Cf. Muz. Brukenthal Inv. Nr. 740/1314; Dîmboiu-Albu 1991, Kat. Nr. 200.

⁴ Cf. Gen. 3,22: „*Ecce Adam quasi unus ex nobis factus est, sciens bonum, et malum: nunc ergo ne forte mittat manum suam, et sumat etiam de ligno vitae, et comedat, et vivat in aeternum.*”

⁵ Textele inscripției bătute în relief explicitează scenele reprezentate: *Adam hat gebro[chen...]/ Eva hat gebro[chen...]* (cf. Dîmboiu-Albu 1991, Kat. Nr. 201).

⁶ M(ARIA) AVE I(ESUS?), respectiv J(A)HVE; Dîmboiu-Albu 1991, Kat. Nr. 202.

⁷ Peters 1995, p. 54.

⁸ Peters 1995, pp. 54-57.

⁹ Peters 1995, p. 56.

¹⁰ Drăguț 1979, p. 216.

¹¹ Vătășianu 1959, pp. 419-421; Drăguț 1979, pp. 208-211, il. 237-239; Balaci 1989, pp. 3-17.

AVE MARIA GRATIA; AVEMA; + AVE MARI; AVEMARI; AVE MARIA; + AVE MARI; AVE MARIA G; AVE MARIA GT; AVE MARIA GRACI; + AV MARIA GRACIA; AVE + A MARI; MARIA BEROT¹ X HILF GOT; av.: + AVC : MARIA : GRACIA : PLENA : DOMINUS, rev.: ECUM : BENEDICTA : TU : IN : MULIENRIB; + AVE + MARIA + AVE : MARIA².

Lirica marianică medievală își trage seva din mai multe izvoare și se află legată intim de cult și immologia liturgică, dar și de rugăciunea privată. Ea apare atât ca deviză, strofă lacunară, cânt, cât și ca poem puternic articulat și elaborat. În acest context sunt de mare însemnătate atât purtătorii cât și receptorii textelor. Dincolo de formele lingvistice care se modifică, aceste texte afiliate rugăciunilor rămân în vocabular și formulare aproape identice. Mai cu seamă invocația Ave Maria exprimată la persoana a II-a aparține neîndoios formularului rugăciunilor atât de răspândite mai ales începând cu secolul al XIV-lea.

¹ (=berate), cf. Archiv 1936, 233.

² Heindel 1986, pp. 65-79.

BIBLIOGRAFIE/BIBLIOGRAPHY

- Albu 1990 I. Albu, *Contribuții la dezvoltarea sculpturii funerare sibiene – secolele XV-XVIII (Beiträge zur Kenntnis der Entwicklung der Hermannstädter Grabmalplastik – 15.-18. Jh.)*, in *SCIA* 37 (1990) 9-22.
- Albu 1991a I. Albu, *Das Grabmal in der Kirche*, in: *800 Jahre Kirche der Deutschen in Siebenbürgen, Katalog zur Ausstellung*, Hg. Thomas Nägler, Brukenthalmuseum Hermannstadt, Thaur bei Innsbruck, 1991.130-137.
- Albu 1991b I. Albu, *Die liturgische und symbolische Bestimmung der Altargeräte*, in: *800 Jahre* 96-99.
- Albu 1995 I. Albu, *Inschriften auf Stein an Hermannstädter Baudenkmälern*, in: *Europäische Kulturlandschaft Siebenbürgen*, 44-66.
- Albu 1997 I. Albu, *Die Inschriften am Hermannstädter Alten Rathaus*, in: *BCMI* 8 (1997) 32-35.
- Albu 2002 I. Albu, *Inschriften der Stadt Hermannstadt aus dem Mittelalter und der frühen Neuzeit*, Hermannstadt-Heidelberg, 2002.
- Appelhans 1970 P. Appelhans, *Untersuchungen zur spätmittelalterlichen Mariendichtung, Die rhythmischen Mariengrüsse*, Heidelberg, 1970.
- Archiv 1936 *Archiv für schlesische Kirchengeschichte Institut für Ostdeutsche Kirchen- und Kulturgeschichte (Bonn)*, Institut für Ostdeutsche Kultur- und Kirchengeschichte, Institut für ostdeutsche Kirchen- und Kulturgeschichte, 1936.
- Balaci 1989 R. Balaci, *Noi aspecte iconografice în pictura murală gotică din Transilvania. Hărman și Sînpetru*. În „*SCIA*“ 36 (1989), p. 3-17.
- Bartsch 1858 *Die Erlösung mit einer Auswahl geistlicher Dichtungen*, hg. von Karl Bartsch (*Bibliothek der gesammten deutschen National-Literatur von der ältesten bis auf die neuere Zeit*, 27. Band: *die Erlösung*) Quedlingburg und Leipzig, 1858.
- Beissel 1909 St. Beissel, *Geschichte der Verehrung Marias in Deutschland während des Mittelalters, Ein Beitrag zur Religionswissenschaft und Kunstgeschichte*, Freiburg im Breisgau, 1909.
- Bétérous 1983 P. Bétérous, *Les collections de miracles de la Vierge en gallo-et ibéro-roman au XIIIe siècle*, Dayton Ohio, 1983-4.
- Bezzel 2005 A. Bezzel, *Der gesegnete Leib. Die Schwangerschaft Mariens als Gegenstand der Devotion im Kontext einer somatischen Religiösität des ausgehenden Mittelalters*, in *Frömmigkeit, Theologie: Contributions to European Church History*:

- Festschrift für Berndt Hamm zum 60. Geburtstag*, hg. Berndt Hamm, Leiden, 2005, S.105-118.
- Boone–Lecuppre-Desjardin-Sosson 2002 M. Boone – E. Lecuppre-Desjardin – J. Pierre Sosson (Hg.), *Le verbe, l'image et les représentations de la société urbaine au Moyen-Age: actes du colloque international tenu à Marche-en-Famenne du 24 au 27 octobre 2000*, Antwerp, 2002.
- Cantor 1993 N. F. Cantor, *The Civilization of the Middle Ages*, New York, 1993.
- Clark 2004 A. L. Clark, *The cult of the Virgin Mary and technologies of Christian formation in the later Middle Ages*, in: John H. van Engen (Hg.) *Educating people of faith: Exploring the History of Jewish and Christian Communities*, Cambridge, 2004.
- Cosma 1969 V. Cosma, *Cultura muzicală românească în epoca Renașterii*. In: *Muzica* Nr.12/1969, Bucuresti, 29-35.
- Daniel 1844 H. A. Daniel, *Thesaurus hymnologicus*, II, Leipzig, 1844.
- Daniel 1856 H. A. Daniel, *Thesaurus hymnologicus*, Leipzig / Halle, 1841-56, 5 Bde.
- Degering 1925 *Des Priesters Wernher drei Lieder von der Magd. Nach der Fassung der Handschrift des Preußischen Staatsbibliothek metrisch übersetzt und mit ihren Bildern* hg. von Hermann Degering, Berlin, 1925.
- Delius 1963 W. Delius, *Geschichte der Marienverehrung*, München – Basel, 1963.
- Delonga 1996 V. Delonga, *The Latin epigraphic monuments of early mediaeval Croatia*, Split, 1996.
- DI *Die Deutschen Inschriften*, hg. von den Akademien der Wissenschaften in Berlin, Düsseldorf, Göttingen, Heidelberg, Leipzig, Mainz, München und der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien (zitiert DI, römische Bandzählung und Bereich).
- Bd. 1: *Die Inschriften des badischen Main- und Taubergrundes*, ges. u. bearb. von E. Cucuel u. H. Eckert. Vorwort zum Gesamtwerk von Fr. Panzer, Stuttgart, 1942; ND 1969.
 - Bd. 2: *Die Inschriften der Stadt Mainz*, ges. u. bearb. von F.V. Arens aufgrund der Vorarbeiten von K.F. Bauer, Stuttgart, 1958.
 - Bd. 4: *Die Inschriften der Stadt Wimpfen am Neckar*, ges. u. bearb. von F.V. Arens, Stuttgart, 1958.
 - Bd. 7: *Die Inschriften der Stadt Naumburg an der Saale*, ges. u. bearb. von E. Schubert, Berlin u. Stuttgart, 1964.
 - Bd. 10: *Die Inschriften Niederösterreichs Teil I: Die Inschriften der politischen Bezirke Amstetten und Scheibbs*, ges. u. bearb. von H. Hornung, Graz-Wien-Köln u. Stuttgart, 1966.

- Bd. 21: *Die Inschriften des Bundeslandes Kärnten Teil I: Die Inschriften der politischen Bezirke Spittal a.d. Drau und Hermagor*, ges. u. bearb. von F.W. Leitner, Wien u. München, 1982.
- Bd. 29: *Die Inschriften der Stadt Worms*, ges. u. bearb. von R. Fuchs, Wiesbaden, 1991.
- Bd. 34: *Die Inschriften des Landkreises Bad Kreuznach*, ges. u. bearb. von E.J. Nikitsch, Wiesbaden, 1993.
- Bd. 38: *Die Inschriften des Landkreises Bergstraße*, ges. u. bearb. von S. Scholz, Wiesbaden, 1994.
- Dîmboiu-Albu 1991 D. Dîmboiu – I. Albu, *Vasa sacra, Katalog, in 800 Jahre /800 de ani...*
- Drăguț 1979 V. Drăguț, *Arta gotică în România*, București, 1979.
- Dreves 1886 G.M. Dreves, *Analecta hymnica medii aevi, I. Cantiones bohemicae*, Leipzig, 1886.
- Dreves 1961 *Analecta hymnica medii aevi*. Hg. Clemens Blume și Guido Maria Dreves, vol. 50: Guido Maria Dreves: *Hymnographi latini*. F. 2, Neudruck der Ausgabe Leipzig 1907. Frankfurt a.M., 1961.
- Duby 1987 G. Duby, *Arta și societatea 980-1420, I-II*, București, 1987.
- Dybel 2004 K. Dybel, *Etre heureux au Moyen Age: d'après le roman arthurien en prose du XIIIe siècle*, Louvain, 2004.
- Fabini 1975 H. Fabini, *Patriziertürme des späten Mittelalters in Hermannstadt*, in *Siebenbürgisches Archiv*, 3. Folge, Bd. 12, Köln-Wien, 1975.
- Fabini 1989 H. Fabini, *Gotik in Hermannstadt*, București, 1989.
- Falk 1906 F. Falk, *Marianum Moguntinum. Geschichte der Marienverehrung und der Immaculata-Tradition im Bistum Mainz und am Mittelrhein*, Mainz, 1906.
- Fallersleben 1854 H. von Fallersleben, *Geschichte des deutschen Kirchenliedes bis auf Luthers Zeit*, 2. Ausgabe, Hannover, 1854.
- Favreau 1990 R. Favreau, *Les inscriptions médiévales – reflet d'une culture et d'une foi*, in: EPIGRAPHIK 1988 = *Fachtagung für mittelalterliche und neuzeitliche Epigraphik Graz, 10. – 14. Mai 1988, Referate und Round-table-Gespräche*, hg. von Walter Koch (Österreichische Akad. d. Wiss., phil.-hist. Klasse, Denkschriften 213) Wien, 1990.
- Feifalik 1860 *Des Priesters Wernher driu Liet von der Maget, nach einer Wiener Handschrift mit den Lesearten der übrigen*, hg. Von Julius Feifalik, Wien, 1860.
- Fleury 1889 Ch. Rohault de Fleury, *La messe. Etudes archéologiques sur les monuments*, Paris, 1889.
- Fournée 1957 J. Fournée, *Les thèmes iconographiques de l'Immaculée Conception en Normandie*. In: „Virgo Immaculata“. Acta Congr. Mariologici Marianae Romae anno 1954, Roma, 1957.

- Glier 1994 I. Glier (Hrsg.), *Die deutsche Literatur im späten Mittelalter 1250-1370, Zweiter Teil: Reimpaargedichte, Drama, Prosa*, München, 1994.
- Gottschalch 1997 W. Gottschalch, *Männlichkeit und Gewalt. Eine psychoanalytisch und historisch soziologische Reise in die Abgründe der Männlichkeit*, Weinheim/München, 1997.
- Graf 2002 K. Graf, *Maria als Stadtpatronin in deutschen Städten des Mittelalters und der frühen Neuzeit*, in: Schreiner (Hg.), *Frömmigkeit im Mittelalter: politisch-soziale Kontexte, visuelle Praxis, körperliche Ausdrucksformen*, München, 2002, S. 75-103.
- Gross 2003 L. Gross, *Confreria capitulului de Sibiu*, in *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu“ din Cluj-Napoca, XLII, Series Historica*, 2003, p. 161-170.
- Gündisch–Krasser-Streitfeld 1976 G. Gündisch, H. Krasser, Th. Streitfeld, *Dominium, Kirche und Burg von Weingartskirchen*, in: *Studien zur Siebenbürgischen Kunstgeschichte*, București, 1976, S. 134-192.
- Gyárfás 1909 T. Gyárfás, *Regi brassai örvösművek (Alte Kronstädter Goldschmiedewerke)*. Sonderabdruck aus den Jahrgängen 1908/9 des „Archaeologiai Értésítő“, Budapest, 1909.
- Hampel 1888 J. Hampel, *Das mittelalterliche Drahtemail*, Budapest, 1888.
- Heal 2007 B. Heal, *The Cult of the Virgin Mary in Early Modern Germany. Protestant and Catholic Piety, 1500-1648*, Cambridge, 2007.
- Heindel 1986 I. Heindel, *Ave-Maria-Schnallen und Hantrruwebratzen mit Inschriften*; In: *Zeitschrift für Archäologie*, 20/1986.
- Heinrich-Wernicke 1868 H. Otte– E. Wernicke, *Handbuch der kirchlichen Kunstarchäologie des deutschen Mittelalters*, I, Leipzig, 1868.
- Hobein 1870 *Buch der Hymnen. Ältere Kirchenlieder, aus dem Lateinischen ins Deutsche übertragen von Eduard Hobein* (2. Aufl.), Halle, 1870.
- Holland 1862 H. Holland, *Geschichte der altdeutschen Dichtkunst in Bayern*, Regensburg, 1862.
- Kayser 1886 J. Kayser, *Beiträge zur Geschichte und Erklärung der alten Kirchenhymnen*, Paderborn, 1886.
- Kehrein 1853 J. Kehrein, *Kirchen- und religiöse Lieder aus dem zwölften bis fünfzehnten Jahrhundert*, Paderborn, 1853.
- Kehrein 1865 J. Kehrein, *Pater Noster und Ave Maria in deutschen Übersetzungen, nebst einem Anhang: Die altdeutschen Namen Gottes und Marias*, Frankfurt a. Main, 1865.
- Keller 1975 H. Keller, *Reklamslexikon der Heiligen und der Biblischen Gestalten*, Stuttgart³1975.
- Kesting 1965 P. Kesting, *Maria-frowe. Über den Einfluss der Marienverehrung auf den Minnesang bis Walter von der Vogelweide*, München, 1965.

- Kimakowicz 1905 M. v. Kimakowicz, *Chronologischer Katalog*, in: *SDT*, 11. Jan. 1905.
- Kimakowicz 1911 M. v. Kimakowicz, *Alt – Hermannstadt. Eine entwicklungsgeschichtliche Studie*, în: *AVSL*, 2. F., 37 (1911) 241-270.
- Kimakowicz 1911a M. v. Kimakowicz, *Siebenbürgische Alabasterskulpturen*, in: *Kbl.* 34 (1911) 50-56.
- Kimakowicz 1913 M. v. Kimakowicz, *Studien zur Baugeschichte der evangelischen Stadtpfarrkirche in Hermannstadt*, in: *AVSL* 39 (1913) 493 ff.
- Kimakowicz, *Lat. Iss.* M. v. Kimakowicz, *Lateinische Inschriften*, um 1920, Hs. in BB (Signatur IV, Ms. 244).
- Kimakowicz, *Nachlaß* M. v. Kimakowicz, *Nachlaß*, Hs. in BB (Signatur: Ms. 242).
- Lechner 1981 Gr. M. Lechner, *Maria gravida. Zum Schwangerschaftsmotiv in der bildenden Kunst* (Münchener Kunsthistorische Abhandlungen 9), München/Zürich, 1981.
- Lusiardi 2000 R. Lusiardi, *Stiftung und städtische Gesellschaft, Religiöse und soziale Aspekte des Stiftungsverhaltens im spätmittelalterlichen Stralsund*, Berlin, 2000.
- Luther 1974 *Die Werke Martin Luthers, Luthers Evangelien-Auslegung*, 1, Registerband, Göttingen, 1974.
- Lutz 1997 *Mittelalterliche Literatur im Lebenszusammenhang*, hg. von Eckart Conrad Lutz, Freiburg (Schweiz), 1997.
- Meier–Schreiner 2000 U. Meier – Kl. Schreiner, *Bürger- und Gottesstadt im späten Mittelalter*, in: Peter Lundgreen (Hg.) *Bürgertum, Sozial- und Kulturgeschichte des Bürgertums*, Göttingen, 2000.
- Menzel 1854 W. Menzel, *Christliche Symbolik*, II, Regensburg, 1854.
- Möckesch 1839 S. Möckesch, *Die evangelische Pfarrkirche der Augsb. Conf. Verwandten zu Hermannstadt*, Hermannstadt, 1839.
- Mone 1853/1854/1855 F. J. Mone, *Hymni Latini Medii Aevi*, 3. Bde, Freiburg i. Br., 1853-1855.
- Müller 1860 Fr. Müller, *Zur älteren siebenbürgischen Glockenkunde*, in: *AVSL* 4/2 (1860) 200-254.
- Nägler-Rill 2002 Th. Nägler und Martin Rill, *Hermannstadt und das alte Land*, Dresden, 2002.
- Panofsky 1998 E. Panofsky, „*Imago Pietatis*“. *Ein Beitrag zur Typenheschichte des „Schmerzensmannes“ und der „Maria Mediatrix“ (1927)*, in: *Deutschsprachige Aufsätze 1915-1932*, II, Berlin, 1998.
- Peters 1995 Chr. Peters, *Mural Paintings, Ethnicity and Religious Identity in Transylvania: The Context for Reformation*, in „*Ethnicity and Religion in central and Eastern Europe*“, Cluj, 1995.
- Prigent 1999 Chr. Prigent, *Sculpture et dévotion: les grands thèmes iconographiques*, in: Christiane Prigent (Hg.) *Art et société en*

- France au XVe siècle*, Paris, 1999, 232-247.
- Reinerth 1970 K. Reinerth, *Liturgische Stücke aus dem „rheinischen“ bzw. „altgallischen“ Meßritus in einem siebenbürgischen Missale*. In: *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie*, Kassel, vol. 15, 1970, p. 113-122.
- Reinerth 1972 K. Reinerth, *Missale Cibiniense, Gestalt, Ursprung und Entwicklung des Meßritus der siebenbürgisch-sächsischen Kirche im Mittelalter*, *Siebenbürgisches Archiv*, 3. Folge, Bd. 9, Köln-Wien, 1972.
- Reinerth 1976 K. Reinerth, *Ein neuer Fund zum Missale Cibiniense*. In: *Kbl.*, 1976.
- Reinerth 1979 K. Reinerth, *Die Gründung der ev. Kirchen in Siebenbürgen*, Köln—Wien, 1979.
- Reissenberger 1884 L. Reissenberger, *Die evangelische Pfarrkirche A. B. in Hermannstadt*, Hermannstadt, 1884.
- Reissenberger Hs. L. Reissenberger, *Zur Glockenkunde*, Hs. StA (Signatur: E II, 7-17, Nr. 141)
- Roth 1905 V. Roth, *Geschichte der deutschen Baukunst in Siebenbürgen*, *Studien zur Deutschen Kunstgeschichte* 64, Straßburg, 1905.
- Roth 1906 V. Roth, *Geschichte der deutschen Plastik in Siebenbürgen*. *Studien zur Deutschen Kunstgeschichte* 75, Straßburg, 1906.
- Roth 1908 V. Roth, *Geschichte des deutschen Kunstgewerbes in Siebenbürgen*. *Studien zur deutschen Kunstgeschichte* 104, Straßburg 1908.
- Roth 1908a V. Roth, *Zur Glockenkunde*, in: *Kbl.* 31 (1908) 107-109.
- Roth 1910/1911/1912 V. Roth, *Die Ferula der Hermannstädter evangelischen Stadtpfarrkirche*, in: *Kbl.* 33 (1910) 55-59; 34 (1911) 42-49; 35 (1912) 3-18, 74f.
- Roth 1912a V. Roth, *Siebenbürgische Kunstgeschichte*, in *Kbl.* 10-11 (1912) 139ff.
- Roth 1914 V. Roth, *Beiträge zur Kunstgeschichte Siebenbürgens*. *Studien zur deutschen Kunstgeschichte* 170, Straßburg 1914.
- Roth 1914a V. Roth, *Entwicklungsgeschichte des Abendmahlskelches in Siebenbürgen*, in: Roth, *Beiträge zur Kunstgeschichte* 136-243.
- Roth 1916 V. Roth, *Siebenbürgische Altäre*. *Studien zur deutschen Kunstgeschichte* 192, Staßburg 1916.
- Roth 1922 V. Roth, *Kunstdenkmäler aus den sächsischen Kirchen Siebenbürgens*. I. *Goldschmiedearbeiten*, 2 Bde., Hermannstadt 1922.
- Roth 1934 V. Roth, *Die deutsche Kunst in Siebenbürgen*, Hg. V. Roth, bearb. von C. Th. Müller, Alexander Freiherr v. Reitzenstein, Heinz R. Rosemann, mit einem Geleitwort von Wilhelm Pinder. *Schriften der Deutschen Akademie* 2, Berlin-Hermannstadt 1934.

- Rückert 1858 *Bibliothek der gesamten deutschen National-Literatur von den ältesten bis auf die neuere Zeit.* 36. Band: *Lohengrin* zum ersten Male kritisch herausgegeben von Heinrich Rückert, Quindlingburg und Leipzig, 1858.
- Schmidt 2007 H. und M. Schmidt, *Die vergessene Bildersprache christlicher Kunst. Ein Führer zum Verständnis der Tier-, Engel-, und Mariensymbolik*, München, 2007.
- Schreiner 1992 Kl. Schreiner, *Laienfrömmigkeit – Frömmigkeit von Eliten oder Frömmigkeit des Volkes? Zur sozialen Verfaßtheit laikaler Frömmigkeitspraxis im späten Mittelalter*, in: *Laienfrömmigkeit im späten Mittelalter* (Hg. Klaus Schreiner), *Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien* 20, München, 1992.
- Schullerus 1928 A. Schullerus, *Geschichte des Gottesdienstes in der siebenbürgisch-sächsischen Kirche*. In: AVSL 41/1928.
- Scribner –Roper 2001 R. W. Scribner, L. Roper, *Religion and Culture in Germany (1400-1800)*, Leiden – Boston – Köln, 2001.
- Seivert 1859 G. Seivert, *Die Stadt Hermannstadt, eine historische Skizze*, Hermannstadt 1859.
- Seivert 1872 G. Seivert, *Die Brüderschaft des heiligen Leichnams in Hermannstadt*, in: AVSL 10 (1872) 314-360.
- Seivert 1874 G. Seivert, *Das älteste Hermannstädter Kirchenbuch*, in: AVSL 11 (1874) 328ff.
- Signori 1990 G. Signori, *Marienbilder im Vergleich: Marianische Wunderbücher zwischen Weltklerus, städtischer Ständevielfalt und ländlichen Subsistenzproblemen (10.- 13. Jahrhundert)*, in *Maria, Abbild oder Vorbild? Zur Sozialgeschichte mittelalterlicher Marienverehrung*, ed. Hedwig Röckelein, Claudia Opitz und Dieter R. Bauer, Tübingen, 1990.
- Sørensen 2003 B.A. Sørensen, *Geschichte der deutschen Literatur: vom Mittelalter bis zur Romantik*, München, 2003
- Soterius, *Cibinium* G. Soterius, *Cibinium. Historia pleraque de Cibino tractatus*, Hs. BB (Signatur: Ms. 26).
- Soterius, *Collectanea* G. Soterius, *Collectanea ad Historiam patriam pertinentia cum indice*, Hs. StA. (Signatur: A.1-5, Nr. 130).
- Stammler–Ralgosc–Ruh 1987 Wolfgang Stammler, Karl Ralgosch, Kurt Ruh, *Die deutsche Literatur des Mittelalters, Verfasserlexikon*, Berlin-New York, Bd. 6 (1987), Bd. 10 (1999).
- Strohschneider 2003 P. Strohschneider, *Unlesbarkeit von Schrift. Literaturhistorische Anmerkungen zu Schriftpraxen in der religiösen Literatur des 12. Und 13. Jahrhunderts*. In: *Revisionen: Grundbegriffe der Literaturtheorie*, 1, Berlin – New York, 2003.
- Szigeti 1963 K. Szigeti, *Denkmäler des gregorianischen Chorals aus dem ungarischen Mittelalter*. In: *Studia Musicologica*, Budapesta, IV, 1963.

- Teuffel 1879 W. S. Teuffel, *Histoire de la litterature latine*, Paris, 1879
- Teutsch 1872 G. D. Teutsch, *Über die ältesten Schulanfängen und damit gleichzeitige Bildungszustände in Hermannstadt*. In: AVSL, 10 (1872).
- Thelen 1989 Chr. Thelen, *Das Dichtergebet in der deutschen Literatur des Mittelalters*, Berlin – New York, 1989.
- Tomescu 1991 V. Tomescu, *Muzica românească în istoria culturii universale*, București, 1991.
- Trauden 2000 D. Trauden, *Gnade vor Recht, Untersuchungen zu den deutschsprachigen Weltgerichtsspielen des Mittelalters*, Amsterdam, 2000.
- Vătășianu 1959 Vătășianu, V., *Istoria artei feudale în țările Române*, Bd. 1., București, 1959.
- Walter 1913 K. Walter, *Glockenkunde*, Regensburg 1913.
- Wattenbach 1858 W. Wattenbach, *Deutschlandsgeschichtsquellen im Mittelalter bis zur Mitte des dreizehnten Jahrhunderts*, Berlin, 1858.
- Wenzel 1995 H. Wenzel, *Hören und Sehen, Schrift und Bild: Kultur und Gedächtnis im Mittelalter*, München, 1995.

ILUSTRĂȚII

- Il. 1. Portalul vestic al Bisericii Sf. Maria din Sibiu, 1431.
- Il. 2. Consolă, înger, Sibiu, 1431 (A1).
- Il. 3. Consolă, înger, Sibiu, 1431 (A2).
- Il. 4. Consolă, înger, Sibiu, 1431 (B1).
- Il. 5. Consolă, înger, Sibiu, 1431 (B2).
- Il. 6. Console, Sibiu, 1431 – Banderolele cu inscripții.
- Il. 7. Banderolă cu deviză, capitelul din Sala Cavalerilor, Hunedoara / (1452).
- Il. 8. Banderolă cu deviză, capitelul din Sala Cavalerilor, Hunedoara / (1452), detaliu.
- Il. 9. Inscripția de pe banderola blazonului lui Ioan Geréb de Vingard / Weingartskirchen (1462).
- Il. 10a. Inscripție invocativă (IHS)– Pilonul central al sacristiei Bisericii Mariei, Sibiu, 1471.
- Il. 10b. Inscripție invocativă (MARIA) – Pilonul central al sacristiei Bisericii Mariei, Sibiu, 1471.
- Il. 11. Invocarea Fecioarei Maria – clopot în biserica ev. Din Oberauroff (Rheingau-Taunus-Kreis, Germania), secolul al XV-lea.
- Il. 12. *Maria orans* – frontonul altarului din Biserica Mariei din Split, secolul al XI-lea.

- Il. 13 Inscripție invocativă – clopot în biserica catolică parohială St. Valentin din Kiedrich (Germania), 1513.
- Il. 14 Cristelnița sibiană, 1438, nach Reisenberger, 48, il. 19.
- Il. 15 Planul Bisericii Mariei din Sibiu.
- Il. 16 Portalul nordic al Bisericii Mariei (Cornelienkirche) din Wimpfen (Germania), 1476.
- Il. 17 Consolă cu înger și banderolă cu inscripție, stânga, Wimpfen, 1476.
- Il. 18 Consolă cu înger și banderolă cu inscripție, dreapta, Wimpfen, 1476.
- Il. 19 Timpanul cu scena Bunevestiri, Wimpfen, 1476.
- Il. 20 *Salve sancta parens*, Sf. Ana, altar sibian.

ILUSTRĂȚII

1

2

3

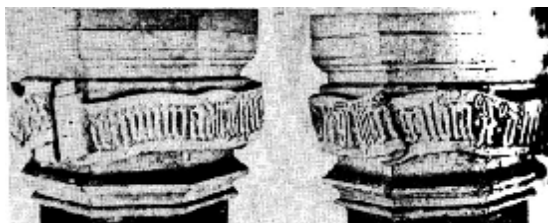
4

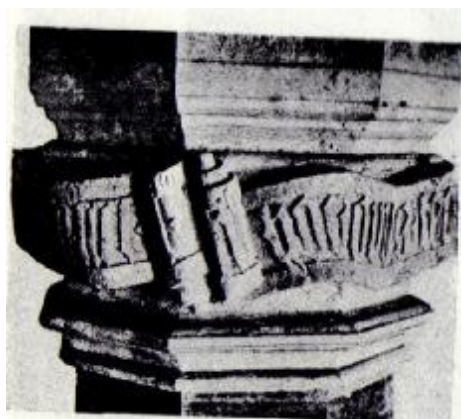
5

Georick. teig. miff. der. v.
-des. fues. v. rüctet: ave

6

7

8

9

10a

10b

11

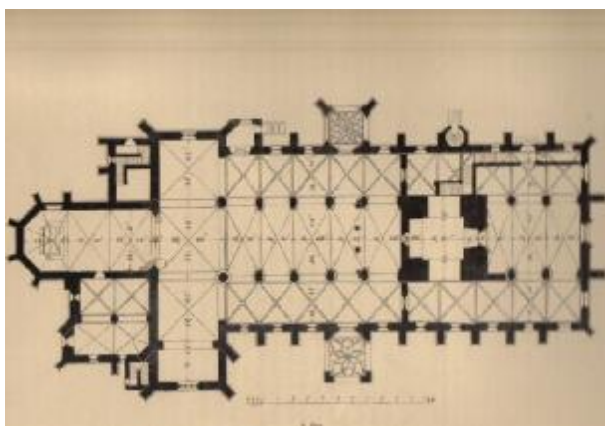
12

13

14

15

16

17

18

19

20